

К ВОПРОСУ О ВЫДЕЛЕНИИ ПЕЧЕНЕЖСКИХ И ТОРЧЕСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ С КОНЕМ В ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОМ РЕГИОНЕ

ВИТАЛИЙ АДЕЛЬЕВИЧ ЖЕЛЕЗНЫЙ*

Ключевые слова: *поздние кочевники, печенеги, торки, огузы, погребальный обряд, погребения с конем, погребения со шкурой коня*

Kulcsszavak: *késő nomádok, besenyők, úzok, oguzok, temetkezési szokások, lovastemetkezések, lóőrös temetkezések*

Виталий Адельевич Железный

К вопросу о выделении печенежских и торческих погребений с конем в Пруто-Днестровском регионе в настоящей статье были исследованы печенежско-торческие погребения с частями коня Пруто-Днестровского региона IX–XIV вв. Всего проанализировано 83 захоронения. Была произведена попытка выделения признаков печенежского и торческого (огузского) обрядов захоронения. Общепринятым в историографии является предположение, что огузы помещали части коня над человеком. Печенеги же располагали их рядом с человеком, на одном с ним уровне. Исходя из этой особенности, получается, что в Пруто-Днестровском регионе, в основном, распространен печенежский тип обряда. В ходе исследования было выдвинуто предположение, что тип останков коня также является этнокультурным маркером. Печенеги хоронили своих умерших с конским черепом, либо со сложенной шкурой коня. Торки погребали с растянутой шкурой. В таком виде, обряды печенегов и торков между собой схожи, что происходит из их родственного происхождения. Об этом свидетельствуют и письменные источники. В них содержатся сведения, что печенеги были огузским племенем. В работе было высказано предположение, что размещение останков коня вертикально относительно человека связано с проникновением ислама в среду кочевников. В Пруто-Днестровском регионе такие погребения распространяются, главным образом, в золотоордынский период. В итоге исследования получилось, что печенежские погребения фиксируются в Пруто-Днестровском регионе в период X–XII вв., в основном в X–XI вв. Погребения торков известны с X по XIV вв. Сравнение печенежско-торческого населения X–XI вв. разных регионов Восточной Европы, позволило прийти к заключению, что в Пруто-Днестровском регионе у кочевников социальная стратификация была слабее, чем у кочевников Заволжья. Также, в отношении Пруто-Днестровского региона было выявлено, что, чем большим количеством костей сопровождаются останки коня в погребении, тем вероятнее его отнести к более позднему времени, и наоборот, чем меньшим объемом они представлены, тем к более раннему периоду их стоит отнести.

Vitalij Adeljevics Zselezni

A Prut–Dnyeszter régióból ismert besenyő és oguz lovastemetkezések elkülönítésének kérdéséhez

A tanulmány a Prut–Dnyeszter régió 9–14. századi, besenyőkhöz és úzokhoz köthető részleges lovastemetkezéseit vizsgálja. A szerző összesen 83 sírt elemez, és kísérletet tesz a besenyő és úz (oguz) temetkezési szokások elkülönítésére. A kutatásban általánosan elfogadottnak számít az a feltevés, hogy az oguzok az elhunyt felett helyezték el az áldozati ló egyes részeit, a besenyők ezzel szemben a halott mellé tették, vele egy szintre. Ebből kiindulva megállapítható, hogy a Prut–Dnyeszter régióban alapvetően a besenyő típusú temetkezés volt elterjedt. Felmerült az a feltevés, hogy a ló maradványainak típusa is bírhat etnikumjelző szereppel. A besenyők halottaikat lókoponyával vagy lenyúzott, összehajtott

* Независимый исследователь / független kutató, ferumvetalik@mail.ru

lóbőrrel temették el, ezzel szemben az oguzok kiterítve helyezték el a lóbőrt a sírban. Ebben a tekintetben tehát a besenyő és oguz temetkezési szokások hasonlóak, amely a két nép rokoni kapcsolataira vezethető vissza. Ezekről a kapcsolatokról az írott források is tudósítanak; az egyik azt írja, hogy a besenyők az oguzok egyik törzsét alkották. A szerző megfogalmazza azt a feltételezést, hogy a ló egyes részeinek az elhunythoz képest vertikálisan történő sírba helyezése az iszlám vallás nomádok közti elterjedésével áll összefüggésben. A Prut–Dnyeszter régióban az ilyen típusú temetkezések csak az Arany Horda időszakában terjedtek el igazán. A tanulmány azzal az eredménnyel zárul, hogy a besenyő temetkezések a Prut–Dnyeszter régióban a 10–12. század közvé, azon belül is főleg a 10–11. századra keltezhetőek. Oguz temetkezések a 10–14. századból ismertek. A 10–11. századi besenyő–oguz népesség különböző kelet-európai régiókból ismert temetkezéseinek összehasonlítása eredményeként a szerző arra a következtetésre jut, hogy a Prut–Dnyeszter régió nomád társadalmának rétegződése egyszerűbb volt, mint a Volgától keletre élt nomádok társadalmáé. Emellett a Prut–Dnyeszter régióval kapcsolatban arra is fény derült, hogy minél nagyobb számban kerülnek elő lócsontok a temetkezésekből, annál valószínűbb, hogy azok későbbre keltezhetőek, a kisebb mennyiségű lócsont pedig inkább korai keltezésre utal.

Данная работа посвящена исследованию погребальных памятников поздних кочевников IX–XIV вв. Пруто-Днестровского региона сопровождающихся останками коня. Рассматриваются захоронения с частями коня. В подобных погребениях наличествует череп коня или его шкура. Под шкурой мы подразумеваем, главным образом, череп, найденный в одном контексте с конечностями коня. Лишь в четырех случаях о наличии шкуры могут свидетельствовать конечности, не сопровождавшиеся черепом (Балабан, К.19, П.2; Балабан, К.21, П.1; Суворово, К.2, П.1; Шальвиры, К.6, П.11). Шкуры коня встречаются в сложенном, либо разложенном виде. На основе данных различий были выделены три группы погребений.

Всего выборка составила материалы 83 погребений. Однако, для некоторых комплексов отсутствуют изображения, а описания об останках коня даны в краткой форме. Поэтому, в рассматриваемые нами группы вошло 54 погребения. В некоторых случаях в исследовании используется вся выборка, в подобных случаях это будет оговорено отдельно.

В основу хронологического деления положена периодизация Г. А. Федорова-Давыдова, разделяющая кочевнические древности IX–XIV вв. на четыре периода: 1) конец IX–XI в. (господство печенегов и краткий период торческого нашествия); 2) последняя четверть XI–XII вв. (начальный период господства половцев); 3) конец XII – начало XIII в. (предмонгольский период половцев); 4) вторая пол. XIII–XIV в. (золотоордынский период половцев).

Jelen cikkünkben a Prut–Dnyeszter régióból származó 9–14. századi késő nomád részleges lovastemetkezéseket vizsgáljuk. Az ide sorolható sírokba vagy csak a ló koponyáját, vagy a lenyúzott bőrt helyezték (lenyúzott bőr alatt elsősorban a ló ugyanazon kontextusból előkerült koponyáját és végtagjait értjük). Csupán négy vizsgált esetben lehetünk biztosak abban, hogy a ló végtagjait lenyúzott bőrével együtt, de a koponyája nélkül tették a sírba (Bălăbani 19. kurgán 2. sír és 21. kurgán 1. sír; Szuvorovo 2. kurgán 1. sír; Salviri 6. kurgán 11. sír). A ló lenyúzott bőrét vagy összehajtva, vagy kiterítve helyezték a sírba. A felsorolt különbségek alapján három sírtípust lehet elkülöníteni.

Elemzésünk 83 sír vizsgálata alapján készült, néhányuk esetében azonban hiányzik a sírrajz, és a leírásukban is csak röviden írnak a lócsontokról, emiatt sok esetben a lócsontokkal kapcsolatos szükséges információk nem állnak rendelkezésre. Ennek következtében a három típust 54 sír alapján tudtuk meghatározni. Azon ritka esetekben, amikor mind a 83 sírt fel tudtuk használni az elemzéshez, ezt külön jelezzük.

A sírok időbeli felosztásához G. A. Fjodorov-Davidov kronológiáját vettük alapul, amely a 9–14. századi nomád leletanyagot 4 periódusra osztja fel: 1) 9. század vége – 11. század (a besenyő uralom és a rövid ideig tartó oguz támadások időszaka); 2) 11. század utolsó negyede – 12. század (a kun fennhatóság kezdeti időszaka); 3) 12. század vége – 13. század eleje (a kun uralom második szakasza közvetlenül a mongol hódítás előtt); 4) 13. század második fele – 14. század (kunok az Arany Horda idején).

ГРУППЫ ПОГРЕБЕНИЙ

1. Первая группа характеризуется присутствием черепа лошади в погребении (рис. 1. 1–3). Таковых захоронений из общей выборки было выявлено восемь. Погребения курганные, впускные. Конструкция могильных ям простая. В шести захоронениях умерший ориентирован в западном направлении (запад-4, СЗ-1, ЮЗ-1) и в одном - в восточном (СВ). В одном комплексе был обнаружен «кенотаф» (Белолесье, К.9): в центре курганной насыпи было скопление находок – череп коня, горшок банковидной формы, удила и стремя. В одном захоронении возле головы покойника присутствовали фрагменты черепа коня (Белолесье, К.2, П.1). Почти во всех случаях череп коня находится у головы погребенного, на дне могилы. В трех случаях череп коня находился слева, возле головы покойника, в двух – справа. В одном захоронении череп коня располагался на левой части грудной клетки человека (Кодру-Ной, К.3, П.5). Другие выявленные следы погребального обряда: костяк человека покрыт тленом от досок (Белолесье, К.2, П.1); скелет покрыт растительной циновкой (Плавни, К.12, П.4).

2. Вторая группа характеризуется присутствием сложенной шкуры (рис. 1. 4–8). Данная группа представлена 13 погребениями. Среди них одно – парное (Градиштя, К.1, П.11). В большинстве случаев сложенная шкура располагается в могиле на дне ямы, в районе верхней части туловища человека, и череп коня находится у головы человека. В одном захоронении череп коня находился на грудной клетке человека, а кости ног слева в анатомическом порядке на дне могильной ямы (Киркаешты, К.4, П.5). В трех погребениях сложенная шкура коня находилась в ногах человека (Градиштя, К.1, П.11; Probota, П.7; Шальвиры, К.6, П.11). В одном захоронении шкура коня располагалась вдоль нижней части скелета человека на дне могилы (Киркаешты, К.1, П.4). В погребении 11 кургана № 6 у с. Шальвиры останки коня были представлены четырьмя конечностями, отчлененными по третий сустав, которые лежали на берцовых костях покойника, череп коня отсутствовал. Почти во всех случаях останки коня располагаются слева

A SÍRCSOPORTOK

1. Az *első csoportot* a lókoponya sírba helyezése jellemzi (1. kép 1–3). 83 sír közül 8 tartozik ide. Kurgánban másodlagosan kialakított sírok és egyszerű sírgödör jellemzi őket. 7 sír nyugati tájolású (5 NY–K, 1 ÉNy–DK, 1 DNy–ÉK), egy pedig keleti (ÉK–DNy). Az egyik objektum jelképes sír volt (Beloleszje 9. kurgán). A leletek (lókoponya, henger alakú korsó, zabla, kengyel) a kurgánbetöltésben kerültek elő. Az egyik sírban az elhunyt feje mellett voltak a lócsontok (Beloleszje 2. kurgán 1. sír). A lókoponya majdnem minden esetben a sírgödör alján, az elhunyt fejénél található. Ezek közül három esetben az elhunyt bal oldalán, két esetben pedig a jobb oldalán volt. Egy sírban a lókoponyát az elhunyt mellkasának bal oldali részére helyezték (Codrul Nou 3. kurgán 5. sír). A temetkezési szertartás további kimutatható nyomai: az emberi csontvázat egy elkorhadt deszka maradványai borították (Beloleszje 12. kurgán 4. sír); a csontvázat növényi eredetű takaró/lepel borította (Plavnyi 12. kurgán 4. sír).

2. A *második csoportot* az összehajtott lóboros temetkezések alkotják (1. kép 4–8). Ebbe a csoportba 13 temetkezés tartozik, ezek közül az egyik egy kettős temetkezés (Grădiștea 1. kurgán 11. sír). Az esetek többségében a lóboros a sírgödör alján helyezték el, az elhunyt törzsének felső részének közelében, a lókoponyát pedig az elhunyt fejénél. Az egyik sírban a ló koponyája az elhunyt mellkasán, a lábszárcsontjai pedig ettől balra, a sírgödör alján, anatómiai rendben helyezkedtek el (Chircăiești 4. kurgán 5. sír). Három sír esetében az összehajtott lóboros az ember lábainál volt (Grădiștea 1. kurgán 11. sír; Probota 7. sír; Salviri 6. kurgán 11. sír). Egy temetkezésben a lóboros az emberi csontváz alsó része mentén helyezkedett el a sír alján (Chircăiești 1. kurgán 4. sír). A salviri 6. kurgán 11. sírjában négy lólábszárcsont volt, amelyeket a harmadik izületnél vágtak el. Ezek a csontok az elhunyt sípcsontjain feküdtek. Lókoponya nem volt a sírban. A ló maradványai majdnem minden esetben az elhunytól balra feküdtek, csupán egy esetben voltak a jobb oldalán (Chircăiești 1. kurgán 4. sír). 11 sír nyugati tájolású (4 Ny–K, 3 DNy–ÉK, 4 ÉNy–DK), 2 pedig északkelet–délnyugati. Majdnem minden temetkezést egy korábbi kurgánba ásták bele másodlagosan.

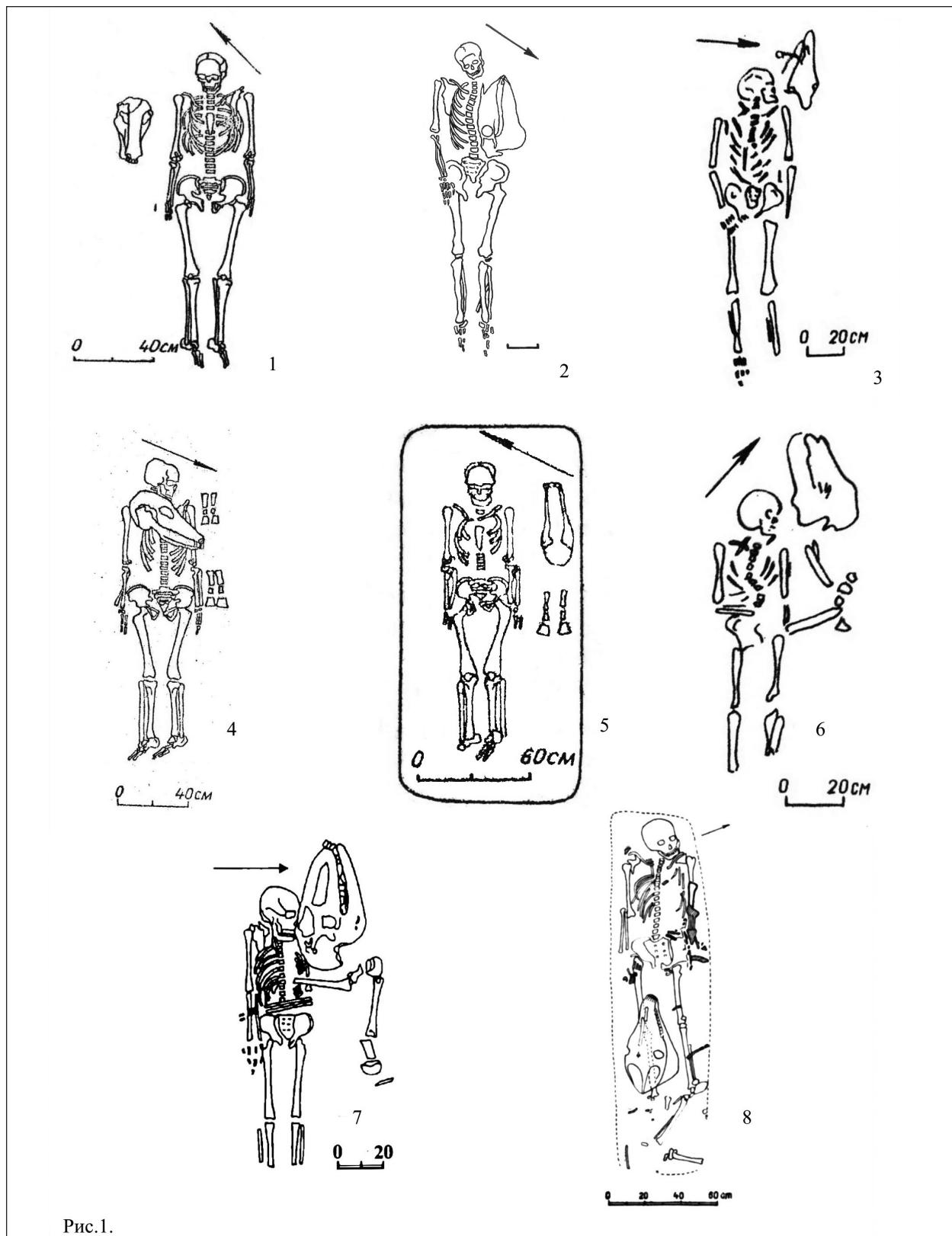

Рис. 1.

Рис. 1. Погребения первой (1–3) и второй (4–8) группы (масштабы разные). 1: Балабан, К.1, П.2; 2: Кодру-Ной, К.3, П.5; 3: Плавни, К.12, П.4; 4: Куркаешты, К.4, П.5; 5: Каушаны, К.5, П.1; 6: Красное, К.5, П.2; 7: Тараклия, К.19, П.1; 8: Probota, П.7

1. kép. Az első (1–3) és második (4–8) csoport temetkezései (a méretarányok eltérőek). 1: Bălăbani 1. kurgán 2. sír; 2: Codrul Nou 3. kurgán 5. sír; 3: Plavnyi 12. kurgán 4. sír; 4: Chircăiești 4. kurgán 5. sír; 5: Căușeni 5. kurgán 1. sír; 6: Krasznoje 5. kurgán 2. sír; 7: Taraclia 19. kurgán 1. sír; 8: Probota 7. sír

от погребенного, лишь в одном они находились справа (Киркаешты, К.1, П.4). В десяти погребениях человек был ориентирован головой в западном направлении (запад-4, ЮЗ-3, СЗ-4), и в двух – в восточном (на СВ). Почти все погребения курганные, впускные. Одно погребение было обнаружено на холме (Пробота [Probota], П.7). Захоронения совершались в простых ямах. Другие встреченные следы погребального обряда (представлены в пяти погребениях): древесный тлен под скелетом (Тараклия, К.19, П.1); угольки и древесный тлен у черепа покойника, в области туловища, у черепа коня (Пробота [Probota], П.7); над костяком прослойка древесного тлена (Градишта, К.1, П.11); захоронение перекрыто мощной известняковой плитой, углубившейся при падении одним концом в яму (Мирное, К., П.1); над скелетом и под ним древесный тлен, на дне ямы остатки подстилки белесового цвета (Шальвиры, К.6, П.11).

3. В третью группу включены погребения с растянутой шкурой (рис. 2). Растянутая шкура предполагает разложение костей коня вдоль могилы, или вдоль всего костяка человека. Всего в группе 35 погребений. Одним захоронением является «кенотаф» (Приморское, К.1, П.6). Четыре погребения основных (Парканы, 40.1897; Парканы, 85.1899/258; Холмское, К.7, П.1; Нерубайское, К., П.1), остальные впускные. В шести (11%) погребениях присутствует уступ, на котором находились кости коня. Уступы сооружены в длинной северной стенке погребальной камеры, т.е. расположены по левую сторону от человека. В одном захоронении были сооружены два уступа вдоль длинных сторон камеры (кости коня лежали на северном) (Сукляя, 153.1888/331). Почти во всех погребениях костяк человека ориентирован головой в западном направлении (запад-17, ЮЗ-8, СЗ-6). В одном погребении он ориентирован на север (Чобручи, 167.1899/348), и в одном – на юг (Балабан, К.21, П.1). В двух захоронениях костяки погребенных были сильно разрушены. Во всех погребениях шкура коня ориентирована в том же направлении, в каком и человек. В одном захоронении присутствовали кости четырех конечностей и грудной клетки без черепа коня (Балабан, К.21, П.1). В 27 погребениях шкура коня располагалась на дне погребения

Аз egyik sír egy dombon került elő (Probota 7. sír). A temetkezéseket egyszerű gödrökben alakították ki.

A temetkezési szertartás egyéb elemeit 5 sírban figyelték meg: fakorhadék nyoma a csontváz alatt (Taraclia 19. kurgán 1. sír); faszéndarabok és fakorhadék nyoma az elhunyt koponyájánál, a törzs körül és a lókoponyánál (Probota 7. sír); egy fakorhadékból álló réteg a csontváz fölött (Grădiștea 1. kurgán 11. sír); a sírgödört egy vastag mészkőlappal fedték le, amely beszakította a sír falát, és egyik vége lesüllyedt a sírgödörbe (Mirnoje kurgán 1. sír); a csontváz felett és alatt korhadt fa, a sír alján pedig egy fehéres színű kiszórt anyag nyomai (Salviri 6. kurgán 11. sír).

3. A harmadik csoportot a kiterített lóbőrös temetkezések alkotják (2. kép). A kiterítve elhelyezett lóbőr alapján azt feltételezhetjük, hogy a lócsontokat a sír mentén, vagy végig a holttest mentén helyezték el. A csoportba összesen 35 temetés tartozik, ezek közül az egyik egy jelképes sír (Primorszkoje 1. kurgán 6. sír). A temetkezések közül négy elsődleges kurgánsír (Parcani 40.1897 és 85.1899/258 sír; Holmszkoje 7. kurgán 1. sír; Nyerubajszkoje kurgán, 1. sír), a többit egy korábbi kurgánba másodlagosan ásták bele. Hat temetésben (11%) alakították ki padkát, amelyen a ló csontjait helyezték el. A padkákat a sírkamra hosszú, északi falában alakították ki, vagyis az elhunyt bal oldalán voltak. Az egyik temetésben a sír mindkét hosszú falánál kialakítottak egy-egy padkát, a lócsontokat az északi padkára helyezték (Sucleia 153.1888/331). Majdnem mindegyik sír nyugati tájolású (17 Ny–K, 8 DNy–ÉK, 6 ÉNy–DK), kivéve egy É–D-i (Cioburciu 167.1899/348) és egy D–É-i tájolásút (Bălăbani 21. kurgán 1. sír). Két sírban a csontvázak erősen bolygatottak voltak. A lóbőr tájolása minden esetben megegyezik az elhunyt tájolásával. Az egyik sírban négy lólábszárcsont és a mellkast alkotó csontok voltak, a lókoponya viszont hiányzott (Bălăbani 21. kurgán 1. sír). 27 sír esetében a lóbőr a sírgödör alján, közvetlenül az elhunyt csontváza mellett volt. Ezek közül 19 sírban a ló maradványai az embertől balra, 6 sírban az embertől jobbra voltak elhelyezve, 2 esetben pedig az ember csontvázának mindkét oldalán (Divizija II. lelőhely, 5. kurgán 5. sír; Chircăiești 5. kurgán 3. sír). Két sírban a ló maradványait az elhunyt felett helyezték el (Pavlovka 2. kurgán 2. sír; Frikacej 1. kurgán 1. sír).

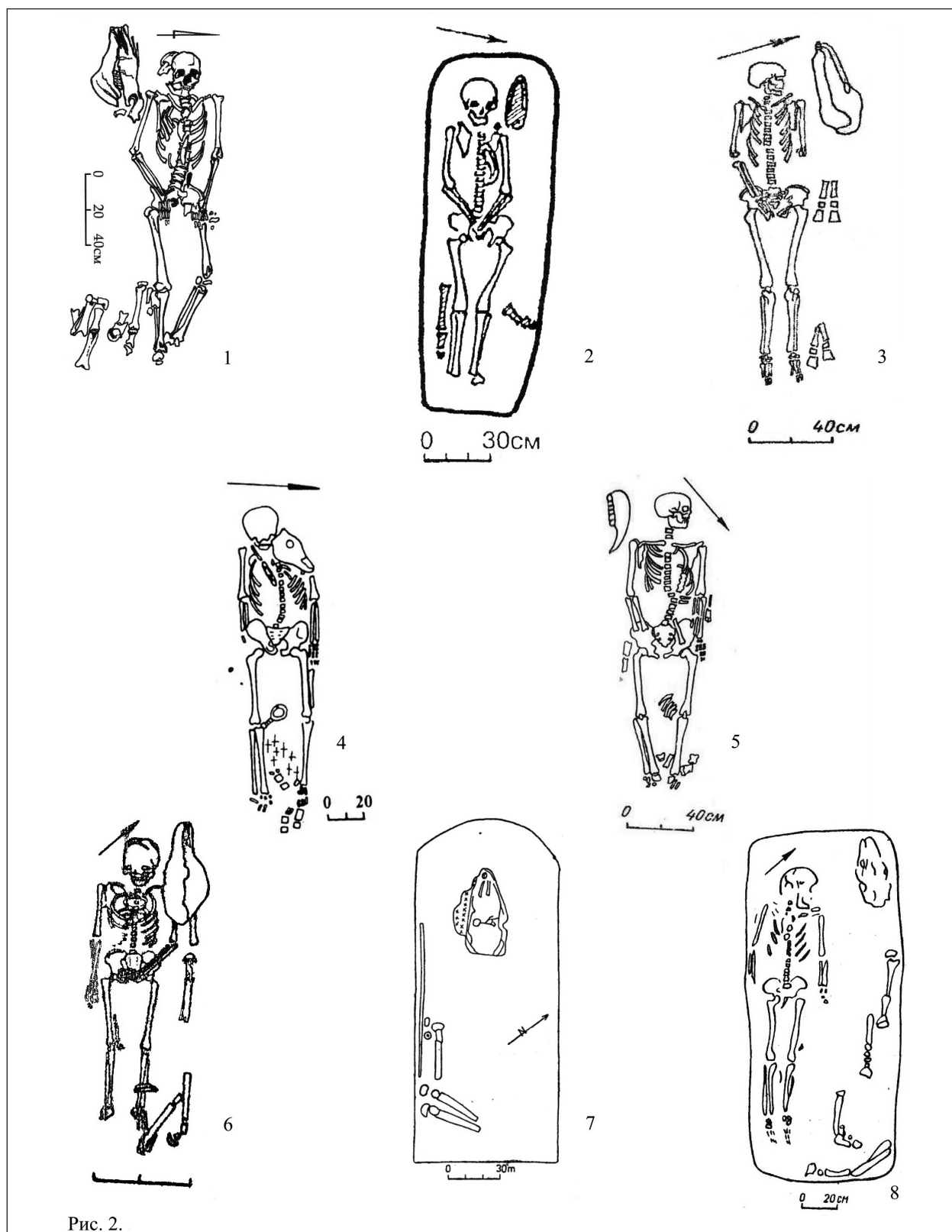

Рис. 2.

Рис. 2. Погребения третьей группы (масштабы разные). 1: Буторы I, К.2, П.1; 2: Дивизия II, К.5, П.5; 3: Каушаны, К.1, П.1; 4: Мерень I, К.1, П.2; 5: Новые Раскаецы, К.1, П.1; 6: Саицы, К.6, П.5; 7: Приморское, К.1, П.6; 8: Дзинилор, К.5, П.1

2. kép. A harmadik csoport temetkezései (a méretarányok eltérőek). 1: Butori I, 2. kurgán 1. sír; 2: Divizija II, 5. kurgán 5. sír; 3: Căușeni 1. kurgán 1. sír; 4: Mereni I, 1. kurgán 2. sír; 5: Râscăieții Noi 1. kurgán 1. sír; 6: Săiți 6. kurgán 5. sír; 7: Primorszkoje 1. kurgán 6. sír; 8: Dzinylor 5. kurgán 1. sír

бальной камеры, рядом с костяком человека. Из них в 19 случаях останки коня находились слева от человека, в шести – справа, и в двух – по обе стороны (Дивизия II, К.5, П.5; Киркаешты, К.5, П.3). В двух захоронениях останки коня располагались над погребенным (Павловка, К.2, П.2; Фрикацей, К.1, П.1). Другие следы погребального обряда (13 погребений): подстилки, перекрытия, гробы, наличие камней. Описание обряда в погребениях: над костяком древесный тлен, под ним сложная подстилка (песочная, меловая, растительная) (Штефан Водэ, К.1, П.1; Штефан Водэ, К.1, П.1а); растительная подстилка под скелетом (Вадул луй Исак [Vadul lui Isac], К.1, П.5); на дне ямы коричневый тлен от подстилки (Дивизия II, К.5, П.5); костяк человека покрыт растительной циновкой с крестообразным плетением (Фрикацей, К.1, П.1); и человек и кости коня были плотно «запакованы» в тонкое дерево, с белым наружным слоем, также они были обложены бревнами (Павловка, К.1, П.10); человек с конем были обложены каменным закладом, также отмечены следы дерева (Павловка, К.2, П.2); под черепом погребенного меловая подсыпка (Лиман, К.2, П.9); подстилка из коры на дне ямы (Тараклия, К.2, П.3); подстилка из коры посыпанная мелом (Желтый Яр, К.1, П.3); под скелетом следы подстилки-рогожки черного цвета с белыми прожилками, на отпечатках подстилки местами отмечены волокна красного цвета (ткань?) (Мерень I, К.1, П.2); погребение перекрыто деревянными плахами, сверху яма была заложена камнями (Нерубайское, К., П.2); деревянное перекрытие, березовая подстилка (Нерубайское, К., П.1); скелет человека в гробу, выдолбленном из цельного ствола (Суклея, 153.1888/331).

ВЕЩЕВОЙ КОМПЛЕКС И ДАТИРОВКА ПОГРЕБАЛЬНЫХ ГРУПП

Вещевой комплекс первой группы не характеризуется большим ассортиментом вещей и их разнообразием (табл. 3). В большинстве погребений присутствовали удила (75% захоронений). Наиболее распространенный тип удила – удила без перегиба, или односоставные, соответствующие типу B1 по классификации

13 сирбан а теметкезэси шертартас егыб элемеит ис мефгыелтэк: valamilyen kiszórt anyag nyomai, sírt lefedő deszka, koporsó nyomai, kövek. A temetkezési szertartás leírása: a csontváz felett korhadt fa nyomai, alatta pedig többféle kiszórt anyag (homok, kréta, növényi maradvány) nyomai is megfigyelhetők voltak (Ştefan Vodă 1. kurgán 1. sír és 1. kurgán 1a sír); kiszórt növényi eredetű anyag a csontváz alatt (Vadul lui Isac 1. kurgán 5. sír); kiszórt anyagból származó barna színű korhadék a sírgödör alján (Divizija II. lelőhely, 5. kurgán 5. sír); az elhunyt csontvázát egy keresztmintás fonással, növényi anyagból készült lepellel borították (Frikacej 1. kurgán 1. sír); az emberi csontvázat a lócsontokkal együtt szorosan egy vékony fakéregbe tették, amelyen megfigyelhető egy külső fehér réteg, továbbá ezt a konstrukciót gerendákkal rakták körbe (Pavlovka 1. kurgán 10. sír); az elhunytat és a lovat köpakolással vették körbe, de famaradványokat is dokumentáltak (Pavlovka 2. kurgán 2. sír); a halott koponyája alatt kiszórt kréta maradványai figyelhetőek meg (Liman 2. kurgán 9. sír); fakéreg maradványai a sírgödör alján (Taraclia 2. kurgán 3. sír); krétával beszórt fakéreg maradványai (Zsoltij Jar 1. kurgán 3. sír); a csontváz alatt egy fehér szálakkal átszótt fekete színű szőtt anyag nyomai, amelyben helyenként piros színű szál is megfigyelhető (szövet?) (Mereni I. lelőhely, 1. kurgán 2. sír); a sírt fadeszkákkal fedték le, majd a gödröt kövekkel töltötték fel (Nyerubajszkoje kurgán 2. sír); a fadeszkákkal lefedett sír alján nyírfakéreg maradványai (Nyerubajszkoje kurgán 1. sír); az elhunytat egy teljes rönkből kifaragott koporsóba helyezték (Sucleia 153.1888/331).

A SÍROK LELETANYAGA ÉS KELTEZÉSE

Az *első csoport* leletanyaga kevés tárgytypusból és kevés leletből áll (3. táblázat). A sírok többségében volt zabla (75%). A leggyakoribb zablatípus az egytagú zabla, a G. A. Fjodorov-Davidov cirill betűs tipológiája szerinti B1 típus. Ez a zablatípus négy sírből ismert. Egy sírban egy két részből álló csuklós zabla volt (Szerbka 181.1899/359, 1. sír), egy másiktól pedig zablakarika került elő (Beloleszje 5. kurgán 1. sír).

Sz. A. Pletnyova hívta fel rá a figyelmet, hogy egytagú zablák Kelet-Európában jellemzően

Г. А. Федорова-Давыдова. Они приходятся на четыре погребения. В одном погребении присутствовали двусоставные удила (Сербка, 181.1899/359, П.1), в другом находилось кольцо от удил (Белолесье, К.5, П.1).

С. А. Плетнева отмечает, что удила без перегиба обнаруживаются на территории Восточной Европы в кочевнических погребениях X–XII вв., но большей частью – в памятниках X–XI вв. Ранние удила массивные, с небольшими кольцами. Затем, в XII в. кольца сильно увеличиваются в диаметре (Плетнева 1981, 215; Плетнева 1958, 155, 158). Лишь два погребения Пруто-Днестровского региона с удилами без перегиба датируются в пределах XII–XIII вв. (Штефан-Водэ, К.1, П.1; Плавни, К.8, П.1), остальные укладываются в период X–XII вв. В грунтовом погребении XII в. у с. Флориновское присутствовали односоставные удила с псалями. Оно не было включено ни в одну из групп, т.к. часть могилы была разрушена, сохранилась верхняя часть скелета умершего, с рядом лежащим черепом коня (у головы покойника).

Всего, на общую выборку, приходится 42 погребение с удилами (или их фрагментами) (51%). Из них в четырех случаях были зафиксированы двусоставные удила (Балабан, К.21, П.1; Киркашты, К.1, П.4; Сукля, 156.1899/334; Сербка, 181.1899/359, П.1). Удила без перегиба присутствовали в 20 погребениях. В остальных случаях либо нет информации о типе удил, либо они представлены фрагментами. В погребении у с. Сербка находились двусоставные удила с псалями типа Б3 по Г. А. Федорову-Давыдову, датированного исследователем XI в. по аналогиям из памятников Венгрии (Федоров-Давыдов 1966, 17–18, 20).

Погребения *первой группы* в своем хронологическом диапазоне не выходят за рамки X–XII вв. Некоторые из них датированы X–XI вв., один комплекс относится к XI–XII вв. (Белолесье, К.9), ряд захоронений может быть датирован в целом X–XII вв. А. Г. Атавин, исследовавший позднекочевнические захоронения с останками коня в степях Восточной Европы, отнес захоронение с черепом коня к печенежско-торческо-му периоду (Атавин 1984, 139). Материалы из Пруто-Днестровского региона свидетельствуют

а 10–12. századi, ezen belül is leginkább a 11–12. századi nomád sírokból kerülnek elő. A korai zablákk masszívak, és kis karikákkal látták el őket. Később, a 12. században a gyűrűk átmérője jelentősen megnövekedett (PLETNYOVA 1981, 215; PLETNYOVA 1958, 155, 158). A Prut–Dnyeszter régióban jelenleg csupán két későbbi, 12–13. századi keltezésű sírt ismerünk, amelyből egytagú zabla került elő (Ştefan Vodă 1. kurgán 1. sír; Plavnyi 8. kurgán 1 sír) – ezek a második csoport leletanyagába tartoznak –, a többi egytagú zabla 10–12. századi sírokból származik. A Florinovszkoje település közelében előkerült 12. századi aknasírban egy egytagú oldalpálcás zabla volt. A bolygatott sírban csak az elhunyt csontvázának felső része, és az elhunyt feje mellett fekvő lókoponya maradt meg, ezért ezt a sírt egyik csoportba sem lehet besorolni.

A vizsgált sírok 51%-ából, 42 sírból került elő zabla, vagy annak töredéke. Ezek közül 4 esetben beszélhetünk csuklós típusú zablaról (Bălăbani 21. kurgán 1. sír; Chircăieşti 1. kurgán 4. sír; Sucleia 156.1899/334; Szerbka 181.1899/359, 1. sír). Egytagú zablát összesen 20 sírből ismerünk. A többi esetben vagy nem áll rendelkezésre információ a zabla típusáról, vagy csak töredékek kerültek elő. A Szerbka falu közelében előkerült sírban oldalpálcás csuklós zabla, G. A. Fjodorov-Davidov tipológiája szerinti Б3 típusú zabla volt. Ezt a típust a kutató magyarországi párhuzamok alapján a 11. századra keltezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 17–18, 20).

Az *első csoport* temetkezései nem lépik át a 10–12. század határát. Néhányukat a 10–11. századra keltezik, egy sír pedig 11–12. századi (Beloleszje, 9. kurgán), de többségük korát a 10–12. századnál nem lehet pontosabban meghatározni. A. G. Atavin, aki a kelet-európai késő nomád részleges lovastemetkezéseket kutatta, a lókoponyás sírokat a besenyő-oguz időszakra datálta (ATAVIN 1984, 139). A Prut–Dnyeszter régió leletanyaga alapján ez a temetkezési szokás a Fjodorov-Davidov kronológiája szerinti első, illetve részben a második periódus idején létezett.

A *második csoport* temetkezéseinek mellékletei már gazdagabbak (*3. táblázat*). Az öt keltezhető temetkezés nagy része 10–11. századi. Mindössze egyetlen temetkezés (Salviri 6. kurgán 11. sír) keltezhető jóval későbbi időszakra, a 12–13. századra.

о существовании данного обряда в первый период (по классификации Г. А. Федорова-Давыдова), и частично – во второй.

В погребениях *второй группы* присутствует более богатый инвентарь (табл. 3). Основная часть датированных погребений (пять комплексов) относится к X–XI вв. Лишь одно захоронение (Шальвиры, К.6, П.11) датируется более поздним временем – XII–XIII вв. Таким образом, вторая группа в целом может быть соотнесена с первым периодом.

Захоронения *третьей группы*, в отличие от первой и второй, представлены более широким хронологическим диапазоном. Датировки вещевых комплексов из погребений третьей группы (табл. 3) свидетельствуют о том, что они бытуют на протяжении четырех периодов.

Стоит отметить определенную взаимосвязь между вариантом погребального обряда (размещение останков коня) и характеристикой вещевого комплекса (табл. 3). Так, погребения с черепом коня отличаются меньшим разнообразием инвентаря, по сравнению с захоронениями со сложенной или растянутой шкурой. Однако в захоронениях с черепом коня намного выше показатель встречаемости удила, хотя и в остальных группах удила являются наиболее часто обнаруживаемой вещью по сравнению с остальными предметами.

ЭТНИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ЗАХОРОНЕНИЙ С ОСТАНКАМИ КОНЯ

Преобладающей ориентировкой погребений является западная. Однако представлен ряд погребений ориентированных в других направлениях. К первой группе относится одно погребение с восточной ориентировкой (Балабан, К.1, П.2); ко второй – два (Каушаны, К.5, П.1; Мирное, К., П.1) Для одного погребения с восточной ориентировкой отсутствует информация о типе шкуры коня (Соранса, П.4). Кроме того представлено пять погребений с северной ориентировкой (три – головой на север и одно – на ССЗ). Из них лишь одно может быть с уверенностью отнесено в третью группу (Чобручи, 167.1899/348).

Ilyen módon a második csoportot az első periódussal lehet összefüggésbe hozni.

A *harmadik csoport* temetkezései – az első és másodikkal ellentétben – sokkal szélesebb időszakot ölelnek fel. A harmadik csoport leletanyagának datálása (3. táblázat) arról tanúskodik, hogy ezek a sírok mind a négy periódusban jelen voltak.

Érdemes felhívni a figyelmet a temetkezési szertartás variánsai (az áldozati ló egyes részeinek elhelyezése) és a leletanyag jellemzői (3. táblázat) közötti összefüggésekre. Azokat a sírokat, amelyekben csak lókoponya volt, szegényesebb melléklettel látták el, mint azokat, amelyekbe összehajtott vagy kiterített lóbőrt tettek. Ugyanakkor a lókoponyás sírokból sokkal nagyobb arányban kerül elő zabla, bár hozzá kell tenni, hogy a többi csoportban a zabla az egyik leggyakoribb sírmelléklet.

ETNIKAI CSOPORTOK A PRUT–DNYESZTER RÉGIÓBAN A LOVASTEMETKEZÉSES SÍROK HAGYATÉKA ALAPJÁN

A sírok döntő hányada nyugati tájolású, ugyanakkor számos sírt más égtáj szerint tájoltak. Az első csoporthoz például egy (Bălăbani 1. kurgán 2. sír), a másodikhoz pedig két (Căușeni 5. kurgán 1. sír; Mîrnoje kurgán 1. sír) K–Ny-i tájolású sír is tartozik. Egy keleti tájolású temetkezés esetében hiányzik a lóbőr elhelyezésére vonatkozó részletes információ (Copanca 4. sír). Ezenkívül 5 É-i tájolású sír is van (3 É–D-i, 1 pedig ÉÉNy–DDK-i tájolású). Ezek közül csak egyet tudunk teljes bizonyossággal a harmadik csoportba sorolni (Cioburciu 167.1899/348). A többi négy sír (Sucleia 139.1899/317; Bălăbani 19. kurgán 1. sír; Bălăbani 19. kurgán 2. sír; Parcani 37.1897) esetében nincs információnk arról, hogy a lenyúzott lóbőrt hogyan helyezték a sírba. Ismert három D-i tájolású temetkezés is, ezek közül egy DDNy–ÉÉK-i, kettő pedig D–É tájolású (Trapovka 1. kurgán 2. sír; Kocskovatoje 28. kurgán 1. sír; Bălăbani 21. kurgán 1. sír).

A kutatók által a kunokhoz kötött keleti tájolás az ő kelet-európai expanziójuk kezdeti periódusában (11. század vége – 12. század) tűnt fel a Prut–Dnyeszter régióban) (DOBROLUVSZKIJ 1986, 54, 122). Ezekben a sírokból lómaradványokat ritkán találunk (mindössze 4 eset). Ugyanakkor ezen temetkezések kunokhoz kötése kétséges. A Prut–

Для остальных четырех отсутствует информация о типе шкуры коня (Суклея, 139.1899/317; Балабан, К.19, П.1; Балабан, К.19, П.2; Парканы, 37.1897). Известно и три погребения с южной ориентировкой (1-ЮЮЗ и 2-Юг) (Траповка, К.1, П.2; Кочковатое, К.28, П.1; Балабан, К.21, П.1).

Восточная ориентировка, связываемая исследователями с половцами, появляется в Пруто-Днестровском регионе в начальный период их восточноевропейской экспансии (конец XI–XII в.) (Добролюбовский 1986, 54, 122). В погребениях с частями коня она встречается редко (всего – в четырех). Однако, их половецкая принадлежность вызывает сомнения. Подавляющая масса погребений с восточной ориентировкой Пруто-Днестровского региона не содержит останков коня. Да и в целом, для восточноевропейских степей половецкого периода если и выделяют исследователями наиболее характерные признаки погребений с конем, то они знаменуются присутствием целого остова коня в могиле (Плетнева 1981, 218). В Пруто-Днестровском регионе также захоронения с целым остовом коня появляются в половецкое время (XII в.) (Ursu 2010, 175–176). Однако некоторые исследователи причисляют их к другим, отличным, от половецких, группам. В. А. Могильников относит их к тюркам Горного Алтая (Могильников 1981, 44). Е. В. Круглов полагает, что погребения с целой тушей коня принадлежат летописным берендеям (баяндурам). Исследователь отмечает отличие от половецкого обряда невысоким процентом погребений с восточной ориентировкой, а также отсутствием в захоронениях камня (Круглов 2003, 21). Такая интерпретация кажется наиболее правдоподобной, а половецкими, по всей видимости, являются погребения с восточной ориентировкой без останков коня.

Аналогию такой форме погребального обряда можно наблюдать среди памятников срутинской культуры (IX–X вв.). Для этой культуры характерно многообразие погребального обряда, в том числе, и с захоронением частей коня, при универсальной для этой культуры восточной ориентировке погребенных (Кляшторный–Савинов 2005, 290–300).

Что касается позднекочевнических погребений с северной ориентировкой, то

Днесьстер régió keleti tájolású sírjainak túlnyomó többsége nem részleges lovastemetkezés. A szóban forgó sírok kun azonosítása ellen szól az is, hogy a kelet-európai sztyepp kun időszakának legfőbb jellemzője a teljes lovastemetkezés (PLETNYOVA 1981, 218). Ezek a teljes lovastemetkezések a Prut–Dnесьстер régióban is megjelentek a kun időszakban, a 12. században (Ursu 2010, 175–176). Néhány kutató azonban ezeket a sírokat más, a kunoktól elkülönülő csoportba sorolja. V. A. Mogilnyikov szerint az altaji türkökhöz tartoznak (MOGILNYIKOV 1981, 44). E. V. Kruglov feltételezése szerint pedig a teljes lovastemetkezések a krónikákból ismert berendekhez (bajandurokhoz) tartoznak. Kruglov megjegyezte, hogy ezek a keleti tájolású sírok kis számukban, valamint abban különböznek a kun síroktól, hogy nincs bennük kőpakolás (KRUGLOV 2003, 21). Ez az értelmezés tűnik a leginkább elfogadhatónak, a kunokhoz pedig valószínűleg a keleti tájolású, ló nélküli temetkezések tartoznak.

A temetkezési szertartás ilyen formájára a szrosztki kultúra (9–10. század) emlékei között találhatunk párhuzamot. Ezt a kultúrát az alapvetőnek számító keleti tájolás mellett a temetkezési szokások sokszínűsége jellemzi, többek között a részleges lovastemetkezés (KLJASTORNIJ–SZAVINOV 2005, 290–300).

Az északi tájolású késő nomád sírok tekintetében G. A. Fjodorov-Davidov arra a következtetésre jutott, hogy a kelet-európai sztyeppen történő elterjedésük a negyedik periódusra tehető, és véleménye szerint ezek a sírok a mongolokkal hozhatók összefüggésbe (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 159). Ezt a sírtípust az északi tájolású, ló nélküli temetkezések alkotják (a Fjodorov-Davidov tipológiája szerinti D1 típus). Az 'E' csoporthoz tartozó sírok (északi tájolású részleges vagy teljes lovastemetkezések) jellemzőit viszont Fjodorov-Davidov már nem részletezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 133–151).

A Prut–Dnесьстер régióban megjelent az északi tájolású temetkezések differenciáltsága. Ezek közül elkülöníthetők a lóbőrös temetkezések (5 sír, köztük egyben nem volt lókoponya, csak lábszárcsontok) (Bălăbani 19. kurgán 2. sír). Ebből a régióból északi tájolású teljes lovastemetkezés egyelőre nem ismert. Az északi tájolású sírok a Prut–Dnесьстер régióban legnagyobbrészt a D1 csoportba tartoznak, vagyis ezek nem lovas-

Г. А. Федоров-Давыдов пришел к выводу, что их распространение в восточноевропейских степях приходится на четвертый период. И связывает он эти погребения с монголами (Федоров-Давыдов 1966, 159). При этом, данную категорию составляют погребения с северной ориентировкой без останков коня (тип Д1 по Г. А. Федорову-Давыдову). А погребений, относящихся к типу Е (погребения с северной ориентировкой с костями или остовом коня) Г. А. Федоровым-Давыдовым выявлено не было (Федоров-Давыдов 1966, 133–151).

В Пруто-Днестровском же регионе проявляется дифференцированность погребений с северной ориентировкой. Среди них выделяется группа со шкурой коня (пять погребений; в одном отсутствовал череп коня, были только кости ног (Балабан, К.19, П.2). Погребения с северной ориентировкой с целым остовом коня в регионе не известны. В большей степени погребения с северной ориентировкой Пруто-Днестровского региона представлены типом Д1, т.е. без останков коня (14 погребений, ориентированные на север и 14 – на ССЗ). Из пяти погребений с северной ориентировкой Пруто-Днестровского региона со шкурой коня в трех отсутствовал инвентарь.

Г. А. Федоров-Давыдов пришел к заключению о чистоте признаков и отсутствию типологической вариативности погребального обряда этнокультурных групп, хоронивших своих умерших головой на север (Федоров-Давыдов 1966, 160). Однако кажется наиболее правдоподобной противоположная точка зрения, которой придерживаются В. А. Иванов и В. А. Кригер, исследовавшие позднекочевнические погребения Южного Урала и Заволжья XII–XIV вв. Они пришли к выводу о разнообразии погребального обряда касательно захоронений с северной ориентировкой (Иванов–Кригер 1988, 65).

Позднекочевнические погребения с южной ориентировкой составляют наименьшее количество относительно погребений с другими вариантами ориентировки (три захоронения). Это относится как к Пруто-Днестровскому региону, так и вообще – к восточноевропейским степям. Г. А. Федоровым-Давыдовым было учтено пять погребений с ориентировкой на юг, среди ко-

тетметкезések (14 É–D és 14 ÉÉNy–DDK tájolású sír). A régió 5 északi tájolású lóboros tetmetkezése közül 3 melléklet nélküli volt.

G. A. Fjodorov-Davidov arra a következtetésre jutott, hogy az északi tájolást használó népcsoportok tetmetkezési szokásait egyértelmű elemek jellemzik, különböző variánsokat nem lehet elkülöníteni (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 160). Azonban sokkal valószínűbbnek tűnik az az ezzel ellentétes nézőpont, amelyet a dél-uráli és Volga-vidéki 12–14. századi nomád sírokat kutató V. A. Ivanov és V. A. Kriger fogalmazott meg. Kutatási eredményeik szerint az északi tájolású sírokhöz sokféle tetmetkezési szokás és elem tartozik (IVANOV–KRIGER 1988, 65).

A többi tájolóshoz képest a déli tájolású késő nomád sírból van a legkevesebb (3 tetmetkezés). Ez a megállapítás a Prut–Dnyeszter régióra és a kelet-európai sztyeppre egyaránt érvényes. G. A. Fjodor-Davidov 5 déli tájolású tetmetkezést tanulmányozott, amelyek többsége (4) ló nélküli, egy pedig részleges lovastetmetkezést tartalmazott. A kutató mind az 5 sírt a negyedik időszakra keltezte (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 151).

A Prut–Dnyeszter régióban 12 déli tájolású tetmetkezésről tudunk (7 D–É, 3 DDNy–ÉÉK, 2 DDK–ÉÉNy). Ezek között három részleges lovastetmetkezés ismert, de eltérnek a régió tipikus lovassírjaitól. Az egyik sírban a lókoponya és a lábszárcsontok a sírgödörön kívül, attól 0,5 m-re északra és 0,9 m-rel magasabban helyezkedtek el (Trapovka 1. kurgán 2. sír). Egy másikban az ember feje mögött egy lóállkapocs volt, nyugatra tőle pedig a ló levágott lábszárainak alsó csontjai feküdtek (Kocskovatoje 28. kurgán 1. sír). A bálábani 21. kurgán sírjában az elhunyt mellett az áldozati ló négy lábszárcsontja és bordái feküdtek, koponya nélkül.

A nyugati tájolású tetmetkezések között elkülöníthető egy kis csoport, amelyben az összehajtott lóborst az elhunyt testének alsó része, leginkább a lábai közelében helyezték el. Egy sírban a lócsontok az elhunyt mellett helyezkedtek el (Chircăiești 1. kurgán 4. sír), három sírban pedig az elhunyt lábai mellett, illetve lábain voltak. Utóbbiak közül egyben csak lólábszárcsontok voltak, koponya nélkül (Salviri 6. kurgán 11. sír).

A Probotă falu mellett előkerült 11. századi sírban a ló koponyája az elhunyt jobb sípcsontján, azzal párhuzamosan feküdt, néhány lábszár-

торых большинство (четыре) без костей коня и одно – с останками коня. Все эти погребения были им датированы четвертым периодом (Федоров-Давыдов 1966, 151).

В Пруто-Днестровском регионе было выявлено 12 погребений, в которых человек имеет южную ориентировку (Юг-7, ЮЮЗ-3, ЮЮВ-2). Из них в трех захоронениях находятся останки коня. Однако в этих случаях их присутствие представлено не типичными вариантами для региона. Так, в одном комплексе череп и кости ног коня захоронены вне могилы с человеком – в 0,5 м к северу от нее и на 0,9 м выше ее (Траповка, П.2, К.1). В другом погребении за головой человека лежала челюсть коня, а к западу – кости нижних частей обрубленных ног лошади (Кочковатое, К.28, П.1). В погребении кургана 21 у с. Балабан рядом с покойником лежали четыре ноги и половина грудной клетки коня, без черепа.

Среди погребений с западной ориентировкой отмечается маленькая группа, в которой сложенная шкура коня находится в области нижней части тела человека, главным образом, в ногах погребенного. В одном погребении кости коня располагались рядом с покойником (Киркаешты, К.1, П.4). И в трех захоронениях в ногах и на них. Из них, в одном были только кости конечностей, без черепа коня (Шальвиры, К.6, П.11; по характеристике останков коня и хронологии оно стоит отдельно от других погребений со сложенной шкурой).

В захоронении XI в. у с. Пробота череп лошади лежал на правой берцовой кости, вдоль нее, и несколько костей конечностей в ногах погребенного (Пробота, П.7). И в парном погребении IX–X вв. у с. Градиштя, с мужским и женским костяками, на стопах мужского лежали череп и кости ног лошади (Шальвиры, К.6, П.11; по характеристике останков коня и хронологии оно стоит отдельно от других погребений со сложенной шкурой).

Также, по данному признаку аналогичными погребениями являются два захоронения из курганного могильника у г. Слободзея (П.18, 37). Они не были включены в выборку. Могильник датируется авторами публикации концом VIII – первой половиной IX в., и относится к кругу салтово-маяцких или венгерских древностей

csont pedig az elhunyt lábainál (Probotá 7. sír). A Grădiștea mellett előkerült 9–10. századi férfi-női kettős temetkezésben a ló koponyája és végtagjai a férfi lábfejen feküdtek (Grădiștea 1. kurgán 11. sír).

Ezen jellemző alapján párhuzamként tűnik fel a szlobodzejai kurgán 18. és 37. sírja. Ezek nem tartoznak bele az elemzésünk alapját képező 83 sírba. Publikálói a temetőt a 8. század vége és a 9. század első fele közé datálják, és a szaltovo–majaki kultúrkör, vagy a magyarok régészeti emlékei közé sorolják (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008, 69). Ezekben a temetkezésekben a ló lábszárcsontjai és koponyája a probotai és grădișteai sírokhoz hasonlóan helyezkednek el.

Az összehajtott lóbőr ilyen különleges sírba helyezése a magyar temetkezésekben figyelhető meg. A magyar temetkezések Bálint Csanád-féle csoportosításában ez a típus a második csoportba, „a lábhoz tett összehajtott lóbőrös temetkezések” közé tartozik (BALINT 1972, 178).

BESENYŐK ÉS OGUZOK A PRUT–DNYESZTER RÉGIÓBAN KELET-EURÓPAI JELENLÉTŰK KONTEXTUSÁBAN

A kelet-európai sztyepp besenyő és oguz sírjainak elemzése lehetővé tette a kutatók számára, hogy meghatározzák és elkülönítsék a két nép temetkezési szokásainak jellemzőit. Mindkét népesség temetkezéseit egy korábbi kurgánba másodlagosan ásták be, alapvetően keleti tájolásúak, de az adott évszaktól függően megfigyelhetőek eltérések, a lóbőrt pedig a lókoponyához viszonyítva szintén keleti tájolással helyezték a sírba. A besenyők esetében meghatározó elem a lóbőr, amelyet az elhunyt mellett, a sírgödör alján terítettek ki. Az oguz temetkezés ettől abban tér el, hogy ők a lóbőrt az elhunyt fölé (egy deszkára, a sír betöltésébe, a korporsó, vagy az annak kivájt farönk tetejére) helyezték (GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, 94; PLETNYOVA 2003, 123–124; KRUGLOV 2003, 13). Egyik esetben a lócsontok az elhunythoz képest vízszintes, a másik esetben vertikális pozícióban helyezkednek el.

A Prut–Dnyeszter régióban összesen 18 olyan sír (22%) volt, amelyben a lócsontok az elhunythoz képest vertikálisan helyezkedtek el. Ezek közül 6 esetben (7%) a lócsontok az elhunyt fölött, a sírt

(ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008, 69). В этих захоронениях кости ног и череп коня располагались аналогичным образом, как и в погребениях у с. Пробота и у с. Градиштя. Такая особенность размещения сложенной шкуры коня в могиле отмечена в погребальном обряде венгров. В классификации погребений венгров Ч. Балинта, данный вариант соответствует второй группе: «погребения со шкурой коня, положенной к ногам» (Балинт 1972, 178).

ПАМЯТНИКИ ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА В ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

Анализ погребальных памятников печенегов и огузов степей Восточной Европы позволил различным исследователям выделить характерные черты их погребального обряда. И у тех и у других групп населения погребения впускные, с западной ориентировкой, с сезонными отклонениями, шкура коня также обращена черепом на запад. Для печенегов было определено наличие шкуры коня, разложенной рядом с погребенным на дне могилы. Обряд огузов отличается расположением шкуры коня над погребенным (на перекрытии, в засыпке, на крышке гроба или колоды) (ГАРУСТОВИЧ–ИВАНОВ 2001, 94; ПЛЕТНЕВА 2003, 123–124; КРУГЛОВ 2003, 13). В одном случае останки коня находятся в горизонтальном положении по отношению с человеком, а в другом – в вертикальном.

В нашем регионе всего было выявлено 18 погребений (22%) характеризующихся вертикальным соотношением покойника и останков коня. Из них, в шести случаях (7%) кости коня располагались над человеком (на перекрытии, либо в засыпке), и в 12 погребениях (14%) они находились на уступе. В некоторых случаях часть костей коня присутствует на уступе, а часть над погребенным (Нерубайское, К., П.1; Нерубайское, К., П.2; Сукля, 156.1899/334; Таракля, К.2, П.3). Для данной категории погребений характерно присутствие останков по левую сторону от человека. Если имеется уступ, то он располагается слева от человека. А если кости коня находятся над погребен-

lefedő deszkán vagy a betöltésben voltak, 12 sírban (14%) pedig a padkán feküdtek. Néhány esetben a lócsontok egy részét a padkára, másik részét pedig az elhunyt fölé tették (Nyerubajszkoje kurgán 1. sír; Nyerubajszkoje kurgán 2. sír; Sucleia 156.1899/334; Taraclia 2. kurgán 3. sír). Erre a sírtípusra az jellemző, hogy a lócsontok az elhunyttól balra helyezkednek el. Ha padkás sírről van szó, akkor a padkát az elhunyttól szintén balra, a sírgödör hosszabbik falán alakították ki. Ha pedig a lócsontok az elhunyt felett vannak, akkor vagy pontosan az elhunyt felett, vagy egy kicsit balra eltolva helyezték el azokat.

Egy elkülönítő szemléletmódot is meg lehet határozni ezekkel a sírokkal kapcsolatban. Egyes sírokban mindegyik lócsont az elhunythoz képest magasabban (vertikálisan) helyezkedik el (fölötte, a betöltésben, a sírt lefedő deszkán vagy a padkán). Más sírokban a lókoponyát az elhunyt mellkasára, a lábszárakat pedig a sírgödör aljára tették (Chircăiești 4. kurgán 5. sír; Taraclia 2. kurgán 3. sír; Pavlovka 2. kurgán 2. sír). A harmadik típust egy sír képviseli, amelybe csak lókoponyát tettek, az elhunyt mellkasának bal oldali részére (Codrul Nou 3. kurgán 5. sír). Végül pedig, szintén egy sírban, a lókoponya az elhunyt mellkasán feküdt, három lábszárcsont tőle balra, a sírgödör alján, egy lábszárcsont pedig a padkán volt (Taraclia 2. kurgán 3. sír).

Az első csoport temetkezései a tárgyi mellékletek alapján a 13–14. századra keltezhetőek (2. táblázat). A második csoport sírjaiban nincs keltező értékű leletanyag, a temetkezési szertartás (csak lókoponya, vagy ezenkívül az első izületnél elvágott lábszár – erről ld. *A ló végtagjaihoz kapcsolódó különlegességek* című fejezetet) alapján azonban a 10–12. századra datálható.

Összességében a Prut–Dnyeszter régióban élt nomádok a ló egyes részeit elsősorban az elhunyt mellé, a sírgödör aljára tették, ami a besenyő hagyományoknak felel meg.

Ez általában véve a kelet-európai sztyepp nyugati területeire jellemző. Eben a régióban – a Kaszpi-tenger északi előterével, a Volga–Urál-vidékkel és a Volga–Don-vidékkel ellentétben – kevés esetben fordul elő az, hogy a lóbört az elhunyt felett helyezték el (KRUGLOV 2001, 428).

V. A. Ivanov összeállította a kelet-európai oгуз–besenyő temetkezések katalógusát. Ebben a munkában 84 olyan lóbörös temetkezést gyűjtött

ным, то они были положены либо прямо над ним, либо находились с отклонением влево.

Также можно выделить по отношению к данным погребениям определенный дифференцирующий аспект. В одних комплексах все кости коня находятся в вертикальной позиции по отношению к человеку (над ним в засыпке или на перекрытии, на уступе). В других – череп коня располагается на груди покойника, а конечности на дне могилы (Киркаешты, К.4, П.5; Тараклия, К.2, П.3; Павловка, К.2, П.2). К последним относится одно захоронение, в котором присутствовал только череп коня, находившийся на левой части грудной клетки покойника (Кодру-Ноу, К.3, П.5). И одно захоронение, в котором череп коня лежал на груди погребенного, кости трех конечностей располагались слева на дне могилы, и кости одной конечности на уступе (Тараклия, К.2, П.3).

Первые комплексы датируются по вещевому ассортименту XIII–XIV вв. (табл. 2). Вторые – не содержат датирующий инвентарь датирующий инвентарь, однако по погребальному обряду (присутствие только черепа коня, либо отчленение конечностей коня по первый сустав – см. раздел «Действия связанные с захоронением коня: отчленение конечностей...» их можно отнести к диапазону X–XII вв.

В целом, кочевники Пруто-Днестровского региона размещали части коня, преимущественно, рядом с покойником на дне могилы, что соответствует печенежской традиции.

Такая ситуация характерна в общем для западных областей Восточной Европы. Для этой территории отмечается малое количество погребений со шкурой коня уложенной над умершим, в отличие от Северного Прикаспия, Урало-Поволжья и Волго-Подонья (Круглов 2001, 428). В. А. Иванов составил каталог огузско-печенежских погребений Восточной Европы. В нем содержится 84 погребения со шкурой коня лежащей над человеком, и из них 45 погребений (64%) географически располагаются к востоку от Волги. При этом область распространения данных захоронений на западе ограничивается Днепром, западнее которого такие памятники встречаются крайне редко (Иванов 2014, 132). Наибольшая концентрация огузских элементов материальной и погребальной культуры при-

össze, amelyben a lóbórt az elhunyt felett helyezték el, s ezek közül 45 sír (64%) a Volgától keletre lévő területekről származik. Ezzel szemben ez a sírtípus nyugat felé csak a Dnyeperig terjedt el, azon túl már csak nagyon ritkán fordul elő (IVANOV 2014, 132). Az anyagi kultúra és a temetkezési szokások oguz elemei a Kaszpi-tenger északi előterében koncentrálnak leginkább. Ezek közé az elemek közé tartozik az elhunyt fölött elhelyezett lóbőr, a fülkanalak, a madár alakú felvarrható díszek és az övgarnitúrák (GARUSZTVOVICS–IVANOV 2001, 77). Minél messzebb megyünk ettől a térségtől, annál kevesebb oguz jellemzővel találkozunk, és egyre inkább megnövekszik a besenyő jellegzetességek száma. Észak felé tehát, a Volga–Urál térségben az elhunyt mellett és felett elhelyezett lóbőrös temetkezések az előbbiek javára szólnak. Az Urál nyugati előterének sztyeppi területeiről származó, I. V. Matyusko által elkülönített 9–11. századi lóbőrös temetkezéseiben a lócsontok az esetek 70%-ában az elhunyt mellett, a bal oldalán, 20%-ban pedig felette (10% a sírt lefedő deszkán, 10% pedig a betöltésben) helyezkedtek el (MATYUSKO 2016, 183). A Volgán túli északi területeken, az erdős és erdős sztyeppi zónában az egytagú zablák terjedtek el, amelyek Sz. A. Pletnyova szerint besenyőkre utalnak (PLETNYOVA 1958, 162).

V. A. Ivanov gyűjtésében 201 olyan kelet-európai sztyeppi sír szerepel, amelyben a lóbórt az elhunyt mellett, a sírgödör alján helyezték el (ezek közül 169 sírban a lócsontok az elhunyttól balra, 32 esetben pedig jobbra található). Elterjedésüket V. A. Ivanov a következőképpen jellemezte: „Földrajzi elterjedésük fordítottan arányos az oguz sírok elterjedésével: 21,4%-uk a Volga–Urál-vidéki sztyeppen található. A Volgától nyugatra ezen temetkezések előfordulási gyakorisága megnövekszik: a fennmaradó 78,6%-ból 12,9% a Volga és a Don közti sztyepről került elő, 15,4% a Don alsó folyásvidékéről, 48,2% pedig a Dnyesztertől nyugatra, a mai Ukrajnához tartozó területekről származik.” (IVANOV 2014, 134).

A régészeti anyagban nyomon követhető területi különbségek összhangban vannak az írott forrásokkal. Ezek alapján V. A. Ivanov a 9–11. század vonatkozásában két besenyő csoportot különített el, az európai és a volgántúli. A volgántúli besenyők országa a Volga folyó és az Urál-hegység között he-

ходится на Северный Прикаспий. К подобным признакам относятся конская шкура, расположенная над человеком, копоушки, птицевидные нашивки и поясные наборы (Гарустович–Иванов 2001, 77). И чем дальше от этого ареала, тем менее выражены огузские признаки, и более нарастает количество печенежских. Так, севернее – в Урало-Поволжье – соотношение погребений со шкурой коня рядом с человеком и над ним, уже в пользу первых. В выделенных И. В. Матюшко погребениях IX–XI вв. со шкурой коня степного Приуралья в 70% случаев кости коня находились рядом с человеком (слева) и в 20% – над ним (10% – на перекрытии и 10% – в насыпи) (Матюшко 2016, 183). Также в северных областях Заволжья – в лесных и лесостепных районах – распространены удила без перегиба, которые по мнению С. А. Плетневой являются печенежским атрибутом (Плетнева 1958, 162).

Погребения степей Восточной Европы со шкурой коня, расположенной рядом с человеком на дне могилы представлены 201 единицами по выборке В. А. Иванова (в 169 погребениях кости коня слева, в 32 – справа от человека). Характер их распространения В. А. Иванов описывает следующим образом: «*Их география обратно пропорциональна географии огузских погребений: 21,4% локализируются в степях Урало-Поволжья. К западу от Волги частота встречаемости этих погребений идет по возрастающей: из оставшихся 78,6% рассматриваемых погребений 12,9% обнаружены в степях Волго-Донского междуречья, 15,4% в Нижнем Подонье и 48,2% на территории современной Украины до Днестра на западе*» (Иванов 2014, 134).

Отмеченная территориальная дифференциация археологического материала согласуется и с письменными источниками. На их основании, В. А. Иванов выделяет для IX–XI вв. две «Печенегии» – Европейскую и Заволжскую. Заволжская Печенегия находилась между Волгой и Уральским хребтом. К югу от них проживали огузы (Пилипчук 2014, 238; Иванов 2000, 273; Гарустович–Иванов, 2001, 101–105).

lyezkedett el. Az oгуzok ettől a területtől délre éltek (PILIPCSUK 2014, 238; IVANOV 2000, 273; GARUSTOVICS–IVANOV 2001, 101–105).

SZOCIOKULTURÁLIS FAKTOROK A BESENYŐ ÉS OGUZ NÉPESSÉG TEMETKEZÉSI SZOKÁSAIBAN

Ebben a fejezetben a padkás sírokkal foglalkozunk. Az összes vizsgált temetkezés közül 12 sír (14%) tartozik ide. Két sírban a sírgödör mindkét hosszanti oldalán kialakítottak egy-egy padkát (a lócsontokat az északi padkára tették). A többi sírban a padkát az északi fal mentén alakították ki, vagyis az elhunyt bal oldalán. A lóbőr elhelyezésének típusa 6 sír esetében ismert, ezekben a bőrt szétterítették (a többi esetben csak annyi szerepel a sírleírásban, hogy a sírban lókoponya és lábszárcsontok voltak).

Ennek a sírtípusnak az etnikai azonosításával kapcsolatban a kutatók véleménye időnként eltérő. E. V. Kruglov egyetért Sz. A. Pletnyovával abban, hogy a padkás sír az oгуz temetkezési szertartás különlegességének számít, mert az elhunyt és a lócsontok vertikális/szintbeli eltérő viszonyát fejezi ki (KRUGLOV 2001, 399). Maga Sz. A. Pletnyova több publikációjában is a padkás sírokat különböző etnikai csoportokhoz sorolta. 1958-as Besenyők, úzok, kunok a délorosz sztyeppen című cikkében a következőképp jellemezte az általa felállított (48 sírből álló) első csoportot: „*Az áldozati ló levágott fejét és lábait anatómiai rendben közvetlenül az elhunyt mellett, tőle balra, vagy a padkán, vagy a betöltésben helyezték el*” (PLETNYOVA 1958, 155). Azokat a temetkezéseket azonban, amelyekben a lócsontok az elhunyt fölött helyezkednek el, egy másik csoportba sorolta (ebbe a csoportba 3 sír tartozik). Sz. A. Pletnyova ezt a csoportot Ibn Fadlan leírása alapján az oгуzokkal hozta összefüggésbe, aki az oгуzokkal kapcsolatban egy ehhez hasonló temetkezési szokásról írt (PLETNYOVA 1958, 161–165). Másik, Nomádok a kelet-európai sztyeppen a 10–13. században című 1981-es cikkében szintén két csoportra osztotta a besenyő–oгуz emlékeket. Az egyik csoportot azok a sírok alkották, amelyekben a ló koponyája és lábszárai az elhunyttól balra, vele egy szinten, a sírgödör alján voltak. A másik csoportba azok tartoztak, amelyekben a lócsontok az elhunyt felett, a padkán vagy a betöltésben foglaltak helyet (PLETNYOVA 1981, 218). 2003-as munkájában

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ

Теперь остановимся на категории погребений с уступами, на которых располагаются части коня. Всего, из выборки на эту группу пришлось 12 таких захоронений (14%). В двух погребениях были два уступа вдоль длинных стенок погребальной камеры (кости коня в них находились вдоль северного края). В остальных, уступ располагался вдоль длинной северной стенки, т.е., по левую сторону от человека. Тип шкуры известен в отношении к шести погребениям – в них присутствовала разложенная шкура (в остальных случаях, в описании сообщается, что присутствуют череп и конечности ног коня).

Мнения исследователей по поводу этнической идентификации данной категории погребений порою различаются. Е. В. Круглов согласен с С. А. Плетневой в том, что погребения с уступами являются особенностью огузского погребального обряда, т.к. выражают вертикальное соотношение останков коня и человека (Круглов 2001, 399). Сама С. А. Плетнева в разных публикациях соотнесла погребения с уступами с различными этническими группами. В своей статье 1958 г. «Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях» С. А. Плетнева так описала отдельные особенности выделенной ею первой группы (составляющей 48 погребений): «Наличие в могиле отрубленных головы и ног коня, разложенных в анатомическом порядке слева от покойника, рядом с ним или на приступке-подсыпке» (Плетнева 1958, 155). Погребения же, в которых останки коня располагаются над покойником, отнесены ею в другую группу (включающую три погребения), которая и была соотнесена с огузами (торками), в соответствии с описанием такого обычая у огузских групп Ибн-Фадланом (Плетнева 1958, 161–165). В другой же своей статье «Кочевники восточно-европейских степей в X–XIII вв.» 1981 г. С. А. Плетнева, также разделив печенежско-торческие древности на две группы, в одну отнесла захоронения головы и ног коня слева от человека на одном с ним уровне. Другая группа отличается расположением головы и ног коня «на приступке, или над ним в засыпке» (Плетнева 1981, 218).

pedig, amely A délorosz sztyepp nomádjai a középkorban (4–13. század) címet viseli, Pletnyova ismét egy csoportba sorolta azokat a lóőrös temetkezéseket, amelyekben a lóőrít a sírgödör alján vagy a padkán helyezték el. Egy másik csoportot alkottak azok a sírok, amelyekben a lóőrít az elhunyt fölé, a sírt lefedő deszkára, vagy a sír betöltésébe tették (PLETNYOVA 2003, 123–124).

V. A. Ivanov a 10–11. századi Volga–Urál-vidéki nomád sírokkal kapcsolatban megjegyezte, hogy padkás sírok leggyakrabban a besenyőknél fordulnak elő, ugyanakkor a deszkával lefedett sírok az oгуzoknál dominálnak (IVANOV 2014, 135).

Mindez egyértelműen megmutatja, hogy a besenyő-oguz népesség padkás sírjainak etnikai meghatározása mennyire bizonytalan és milyen nehézségekbe ütközik.

A kérdés megoldásához a padka (tágabb értelemben az összetett kialakítású sírgödör) kialakításának okából kell kiindulnunk. Minden valószínűség szerint a padka eredetileg nem etnikumjelző, hanem társadalmi rangot jelző elem volt. A padkákra tehát nem jellemző elemként kell tekinteni, hanem azt kell figyelembe venni, hogy a különböző etnikulturális csoportok körében mennyire volt elterjedt (vagy ritka) a társadalmi viszonyokra utaló padkás sír. A kutatók véleménye szerint az határozza meg az illető társadalmi státuszát, hogy sírjának kialakításához mennyi munkára van szükség. A sírok kialakítására fordított munka mennyisége egy konkrét etnikulturális csoport tekintetében sokat elmond az adott társadalom szervezettségéről és rétegződéséről (MASSZON 1976, 153; DOBROLJUBSZKIJ 1978, 113). Ebből a nézőpontból önmagában a padka megléte nem számít etnikumjelző elemnek, az oгуzok és a besenyők egyaránt temetkezhetnek padkás sírokba.

Az első periódusban a Prut–Dnyeszter régióban nem voltak jellemzőek a padkás sírok. Ugyanebben az időszakban a Volgától keletre teljesen más volt a helyzet: a Volga–Urál-vidéken a 10–11. századi nomád temetkezések 6,5%-a padkás (IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014, 336). Az Urál nyugati előterének sztyeppi részén ugyanez a mutató 10% (MATYUSKO 2016, 183). Padkás temetkezések a Kaszpi-tenger északi előteréből is ismertek (KRUGLOV 2001, 431–435). Ezenkívül ebben az időben az említett területeken padmalyos sírokba is szokás volt temetkezni (IVANOV–GARUSZTOVICS–

А в издании 2003 г. «Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII)» С. А. Плетнева снова относит в одну группу погребения со шкурой коня, находящейся на дне могилы и погребения с уступом, на котором лежит шкура коня. В другую же группу, соответственно, входят захоронения со шкурой коня расположенной над человеком на перекрытии либо в засыпке (Плетнева 2003, 123–124).

В. А. Иванов в отношении кочевнических погребений Урало-Поволжья X–XI вв. отмечает, что погребения с уступами встречаются чаще у печенегов, тогда как у огузов доминируют могилы с деревянным перекрытием (Иванов 2014, 135).

Таким образом, очевидна неопределенность и трудность в этнической интерпретации погребений с уступами печенежско-огузского (торческого) населения.

Для решения этого вопроса нужно исходить из сущности такого явления как сооружение уступа (в более широком смысле – усложненные конструкции погребальной ямы). По всей видимости, первоначально уступ не этническая черта, а социальная. И фиксируются уступы не как этномаркирующий признак, о нем можно лишь вести речь касательно степени распространенности (или нераспространенности) среди погребальных памятников той или иной этнокультурной группы, что свидетельствует об определенных социальных условиях. По мнению исследователей, конструкция могилы определялась уровнем затрат труда на ее сооружение, которые характеризуют социальный статус погребенного индивида. Показатели затрат труда при погребальных действиях в контексте конкретной этнокультурной группы характеризуют ее общественную организацию и стратификацию (Массон 1976, 153; Добролюбовский 1978, 113). С этой точки зрения наличие уступа в погребении не обладает какой-либо этнической характеристикой. Сооружать уступы в могиле могли как огузы, так и печенеги.

Для первого периода сооружение уступов в погребениях Пруто-Днестровского региона оказалось нехарактерным. В тоже время, для Заповолжья свойственна другая ситуация. В Урало-Поволжье 6,5 % кочевнических погребений X–XI вв. были с уступами (Иванов–Гарустович–

Pilipcsuk 2014, 337; Matyusko 2016, 183; Kruglov 2001, 431–439), amelyek kialakítása feltehetően szintén sok munkába került. A Prut–Dnyeszter régióban az Arany Horda időszakánál korábbról jelenleg nem ismerünk padmalyos sírt (Dobroljubszkij 1986, 73). Mindez azt bizonyítja, hogy az említett régiókban élt nomádok társadalmi szervezettsége különböző szinteken állt.

Hasonló a helyzet azoknál a síroknál is, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el, ezek kialakítása ugyanis kevesebb munkába került. A Volgától nyugatra eső területeken a sírt már nem fedték le deszkával, a lócsontokat ehelyett a sír betöltésébe tették (Ivanov–Garusztovics–Pilipcsuk 2014, 384, рис. 13). Ezeket a regionális sajátosságokat az is erősíti, hogy az adott sír elsődleges, vagy egy korábbi kurgánba másodlagosan beásott sír-e. Míg a Volga–Urál-vidéken az oguz és besenyő emlékek között az elsődleges kurgánsírok aránya magas (Ivanov–Garusztovics–Pilipcsuk 2014, 336, 340), addig a Prut–Dnyeszter régióban az Arany Horda időszaka előtti időkből nincsenek hiteles keltezésű elsődleges sírok.

Végeredményben azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a besenyő–oguz népesség társadalmi rétegződése regionális különbségeket mutat. A Kaszpi-tenger északi előterében és a Volga–Urál térségében társadalmuk összetettebb volt, mint nyugati szállásterületeiken.

A lócsontoknak az elhunyt fölötti elhelyezése valószínűleg szociokulturális jellegű elem. Ebben az esetben a lócsontokat nem közvetlenül a holttesttel együtt temették el, hanem a sír betemetése közben tették a sírba. Ennek akár az oguz népesség körébe beszivárgó iszlám is lehet az oka (az írott források arról tudósítanak, hogy néhány oguz csoport felvette az iszlámot) (Garusztovics–Ivanov 2001, 12, 24, 126). Ez a temetkezések vonatkozásában azt jelenti, hogy a pogány elemek (köztük az egyik legjelentősebb, a lovastemetkezés) háttérbe szorulnak. Egy ilyen temetkezés esetében a pogány és muszlim elemek keveredéséről, illetve arról beszélhetünk, hogy az oguz kulturális közegben a két vallás párhuzamosan volt jelen. Természetesen ebben az esetben nem arról van szó, hogy az oguzok egységesen felvették volna az iszlámot, hiszen akkor a sírok teljes mértékben megfeleltek volna a muszlim előírásoknak (a tárgyi és áldozati állat mellékletek elhagyása). Itt

Пилипчук 2014, 336). В Степном Приуралье такой показатель составил 10% (МАТЮШКО 2016, 183). Погребения с уступами фиксируются и в Северном Прикаспии (Круглов 2001, 431–435). Кроме того, на данных территориях в это время существует практика сооружения подбоев (ИВАНОВ–ГАРУСТОВИЧ–ПИЛИПЧУК 2014, 337; МАТЮШКО 2016, 183; Круглов 2001, 431–439), которые также предполагают большие затраты труда на сооружение погребальной камеры. В Пруто-Днестровском регионе погребения с подбоями ранее золотоордынского времени не встречаются (ДОБРОЛОБСКИЙ 1986, 73). Все это свидетельствует о различной социальной организации кочевников данных регионов.

Схожая ситуация наблюдается и в захоронениях с останками коня над человеком, которые на западных территориях свидетельствуют о меньших затратах труда: в восточноевропейских степях к западу от Поволжья распространены погребения без перекрытий, в которых кости коня находятся в засыпи могилы (ИВАНОВ–ГАРУСТОВИЧ–ПИЛИПЧУК 2014, 384, рис. 13). Данные региональные особенности подтверждаются еще и таким показателем, как основное или впускное погребение. Если в Урало-Поволжье высок процент основных погребений среди огузских и печенежских комплексов (ИВАНОВ–ГАРУСТОВИЧ–ПИЛИПЧУК 2014, 336, 340), то в Пруто-Днестровском регионе основные погребения достоверно можно отнести только к золотоордынскому времени. В итоге, можно прийти к выводу о региональном отличии социальной стратификации печенежско-огузского населения. В Северном Прикаспии и Урало-Поволжье социальная стратификация у них была сильнее, нежели в их западных местах проживания.

Помещение костей коня над погребенным, является, скорее всего, особенностью социокультурного характера. В данном случае кости коня не хоронятся в одном погребальном пространстве с человеком, а несколько выносятся за него. Это может быть проявлением распространения ислама среди огузского населения (письменные источники сообщают о принятии ислама некоторыми группами огузов (ГАРУСТОВИЧ–ИВАНОВ 2001, 12, 24, 126). В погребальном комплексе это выражается в удалении языческих элементов «на

bizonyára az iszlám gyenge befolyása tükröződik a formálódó államiság körülményei között.

A Prut–Dnyeszter régióban azok a sírok, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el, az Arany Horda idejére keltezhető, vagyis arra az időre, amikor az iszlám már jelentősen elterjedt a nomádok körében. A korábbi időszakra (10–11. század) például olyan elemeket tehetünk, hogy a lókoponyát az elhunyt mellkasára tették, lábszárait pedig a sírgödör alján helyezték el, vagy a lábszárakat elhagyva csak a lókoponyát tették a sírba, az elhunyt mellkasára. Ezek alapján a 9–11. században a Volgától keletre végbement kulturális folyamatok a Prut–Dnyeszter régióban csak az Arany Horda időszakában kezdtek el igazán intenzíven kifejteni hatásukat.

A padkás sírok Prut–Dnyeszter régióbeli elterjedése azt mutatja, hogy ez a sírtípus alapvetően az Arany Horda idejére keltezhető (2. táblázat). Ezek a temetkezések tehát azokhoz a sírokhoz hasonlóan terjedtek el, amelyekben a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el. A padkás temetkezések minden valószínűség szerint szintén azoknak a szociokulturális folyamatoknak az eredményeként alakultak ki, amelyek ebben az időszakban végbementek a Prut–Dnyeszter régió nomád népességén belül.

A BESENYŐ ÉS OGUZ LOVASTEMETKEZÉSEK SAJÁTOSÁGAI

A besenyő–oгуz temetkezésekben a lóbőrt két módon helyezték el, összehajtva vagy kiterítve. Erre a részletre a kutatók saját publikációkban rendszerint sajnos nem fordítanak figyelmet. Ezt az ismertetőjegyet először E. V. Kruglov állította a figyelem középpontjába a Kaszpi-tenger északi előterének a 9. század második fele és 11. század első fele közé datált nomád temetkezéseinek kutatása során. Kruglov arra az eredményre jutott, hogy a lóbőrt kizárólag akkor terítették ki, amikor a lócsontokat az elhunyt felett helyezték el (KRUGLOV 2001, 419). Ezek alapján azt lehet feltételezni, hogy az oгуz (úz) temetkezési szokás fő ismertetőjegye nem az, hogy az áldozati ló lenyúzott bőrét a sírba helyezték, hanem az, hogy a lóbőrt *kiterítve* tették a sírba.

Ugyanakkor a Prut–Dnyeszter régió nomád temetkezéseinek elemzése lehetővé tette, hogy bizo-

второй план», к которым, в значительной степени, относится захоронение умершего вместе с конем. В таком обряде можно видеть синкретизм язычества и ислама, их взаимосуществование в огузской культурной среде. Конечно, в данном случае не идет речь о принятии огузами мусульманства, т.к. обряд соответствовал бы его канонам, которые не предусматривают помещение в могилу вещевого ассортимента, а также жертвенных животных. Здесь же, вероятно, отражено слабое влияние монотеистической религии в условиях формирующейся государственности.

В Пруто-Днестровском регионе погребения с останками коня, находящимися над человеком, приходится на золотоордынский период, т.е. на время когда ислам особенно активно проникал в среду кочевников. К более раннему времени (X–XII вв.), по обряду, можно отнести такие формы, как: присутствие черепа коня на груди покойника, а конечностей на дне могилы или же наличие только черепа коня на груди погребенного. Т.о., культурные процессы, происходившие в Заволжье в IX–XI вв., в Пруто-Днестровском регионе наиболее интенсивно начали реализовываться только в золотоордынский период.

Распространение в Пруто-Днестровском регионе погребений с уступами, на которых находятся кости коня, показывает, что они приходится, в основном, на золотоордынский период (табл. 2). Т.е., эти захоронения бытуют так же, как и могилы, в которых части коня находятся над человеком. И отражают они, по всей видимости, те же самые социокультурные процессы, происходившие в среде кочевого населения Пруто-Днестровского региона в данное время.

ОСОБЕННОСТИ ЗАХОРОНЕНИЯ КОНЯ У ПЕЧЕНЕГОВ И ОГУЗОВ

В печенежско-огузских погребениях присутствует два варианта расположения конской шкуры – сложенная или разложенная. К сожалению, подобная дифференциация, как правило, не производилась исследователями в их публикациях. Данный признак был принят во внимание Е. В. Кругловым при исследовании кочевнических погребальных памятников Северного Прикаспия второй пол. IX – первой пол. XI в. В результате

ныос sírokat feltételezen besenyőnek határozzanak meg. Besenyő temetkezési szokásként lehet említeni az összehajtott lóbőrös temetkezést, amelyben a lóbőrt a nyugat felé tájolt elhunyt mellé, testének felső részénél, a sírgödör alján helyezték el. Előfordulnak más típusú temetkezések is, amelyekbe csak lókoponyát tettek, a nyugat felé tájolt elhunyt feje mellé. Ezek a temetkezések az első, illetve részben a második időszakban voltak elterjedtek, ami így időben javarészt egybeesik a Prut–Dnyeszter régió besenyő uralmával.

A kiterített lóbőrös temetkezések a Prut–Dnyeszter régióban az első időszaktól kezdve a negyedikig jelen voltak, sőt, néhány, az első időszak idejére datált sírt a 10. század és a 11. század eleje közé, vagyis az oгуzok nyugati irányú vándorlásánál korábbra kelteznek (az oгуz vándorlás a 11. század második felében indult meg). Ezenkívül a kiterített lóbőrös temetkezések száma az első periódusban eléggé jelentős, ezért ennek a temetkezési szokásnak a megjelenését nem köthetjük az oгуzokhoz, akik csak az első periódus végén érkeztek, és csak rövid ideig voltak jelen ezen a területen. Úgy tűnik, hogy akkor, amikor a Prut–Dnyeszter régió besenyő uralom alatt állt, a területre a besenyőkön kívül az oгуzok is betelepültek.

Ha visszatérünk a Kaszpi-tenger északi előterébe, akkor észrevehetjük, hogy a Prut–Dnyeszter régiótól eltérően – ahol az összehajtott lóbőrt az elhunyt mellé tették – mennyire elterjedt szokás volt az elhunyt felett elhelyezni az összehajtott lóbőrt. Szintén E. V. Kruglov hívta fel a figyelmet arra, hogy ha összeszámoljuk a Kaszpi-tenger északi előterének 9–11. századi, besenyő jellegzetességeket mutató temetkezéseit, akkor egy meglehetősen jelentéktelen számot kapunk (KRUGLOV 2001, 419; KRUGLOV 2003, 22). Ebből le lehet vonni azt a következtetést, hogy a Kaszpi-tenger északi előterében az oгуz temetkezési rítus dominált. Az Oгуz Kaganátus egy több etnikumból álló politikai képződmény volt, amelynek besenyők, ászok, alánok és egyéb törzsek is tagjai voltak (AGADZSANOV 1969, 147).

Érdemes megjegyezni, hogy az áldozati ló részleges sírba helyezését tekintve a besenyő és oгуz temetkezési szertartás között alapvetően kicsi a különbség, tehát a két rítus tipológiai, illetve kulturális közelsége egyértelmű. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy a két nép rokoni

исследователь выяснил, что растянутые шкуры коней «зафиксированы исключительно в положении над погребенным» (Круглов 2001, 419). Отсюда можно предположить, что признаком погребального обряда огузов (торков) является не только такая черта как расположение шкуры коня над погребенным, но и ее разложенность.

В то же время, анализ кочевнических погребений Пруто-Днестровского региона позволил предположительно соотнести определенные погребальные памятники с печенегами. Печенежской чертой обряда можно считать наличие сложенной шкуры коня, располагающейся на дне могилы рядом с погребенным, ориентированным на запад. При этом шкура сложена у верхней части скелета человека. Встречаются и погребения другого типа, в которых присутствует только череп коня, располагающийся у головы человека, ориентированного на запад. Эти погребения распространены в первом периоде и отчасти во втором, совпадая, таким образом, по большей части, со временем печенежского господства в Пруто-Днестровском регионе.

Погребения с растянутой шкурой коня существуют в Пруто-Днестровском регионе с первого по четвертый период. Причем, в отношении первого периода некоторые погребения датируются X – началом XI вв., т.е. тем временем, когда огузы еще не мигрировали на запад (их передвижение относится ко второй половине XI в.). Кроме того, количество погребений с растянутой шкурой в первый период довольно представительно, поэтому они не могли быть оставлены торками за короткое время их присутствия, приходящееся на конец первого периода. Получается, что во время печенежского господства Пруто-Днестровские земли, помимо самих печенегов, населяли и огузы.

Если вернуться на территорию Северного Прикаспия, то можно отметить распространенность практики уложения сложенной шкуры коня над погребенным, в отличие от Пруто-Днестровского региона, где сложенная шкура помещалась рядом с человеком. И также Е. В. Круглов отмечает, что общее количество погребальных памятников IX–XI вв. с печенежскими признаками на территории Северного Прикаспия оказалось крайне незначительно (Круглов 2001, 419; Круглов 2003, 22). Отсюда, можно заключить,

kapcsolatban áll egymással. A lóbor sírba helyezésének különböző változatai egymással rokon etnikai csoportok temetkezési szokását is tükrözhetik.

A besenyők és oguzok genetikai rokonságáról írott források is beszámolnak. Abu al-Ghazi munkájában azt olvashatjuk, hogy Oguz kán 24 unokája közül az egyiket Becse kánnak hívták (KONONOV 1958, 56). Mahmud al-Kasgari, egy 11. századi szerző pedig a volgántúli besenyőket az oguzok egyik törzseként mutatta be (FJODOROV-DAVIDOV 1966, 135). Ez azt jelenti, hogy az oguz népnév egyben gyűjtőnév is volt (GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, 47).

Az egy vagy több csoporthoz tartozó különböző temetkezési szokások (az elhunyt felett vagy mellett elhelyezett lócsontok) olyan szociokulturális különlegességekre utalnak, amelyek egy konkrét etnokulturális és geopolitikai helyzetben alakultak ki. Az oguzok esetében a lóbor elhunyt fölötti elhelyezése az iszlám hatására is utalhat, azok az oguzok pedig, akik nem vették fel az iszlámot, az elhunyt mellé tették a lóbort. Az ilyen vízszintes elrendezésű temetkezések leginkább a Kaszpi-tenger északi előterén kívül voltak jellemzőek, a vertikális elrendezésük pedig ezzel ellentétben leginkább ezen a területen fordultak elő. Ez a sajátosság a Kaszpi-tenger északi előterében élt oguzok társadalmi szerveződéséből ered, vagyis az államiság és a társadalmi rétegződés megerősödéséből (AGADZSANOV 1969, 102), tehát azokból a folyamatokból, amelyek lehetővé tették az iszlám megjelenését. Ugyanez fordított előjellel is igaz, az iszlám hatására ugyanis ezek a folyamatok intenzívebbé váltak. Más etnikai csoportok is hasonló hatásnak voltak kitéve, többek között a besenyők is, akik az összehajtott lóbort az elhunyt felett helyezték el.

A LOVASTEMETKEZÉSEKSEL KAPCSOLATOS SZOKÁSOK: A RITUÁLIS BOLYGATÁS

A késő nomád temetkezésekben megfigyelhetjük az utólagos rituális bolygatás szertartásának nyomait. Ez az esetek legnagyobb részében az elhunyt testét érinti: eltávolítanak, megbolygatnak, vagy összekevernek egyes csontokat, vagyis megbolygatják az anatómiai rendben fekvő csontvázat. A halott testnek rituális bolygatása nagy területen, hosszú időn keresztül volt elterjedt szokás a letelepült és a no-

что в Северном Прикаспии «господствующим» являлся погребальный обряд огузов. Огузский каганат был полиэтничным образованием, в состав которого входили печенеги, асы, аланы и др. племена (Агаджанов 1969, 147).

Стоит отметить, что в принципе разница небольшая между погребальным обрядом печенегов и огузов, если иметь в виду обычай укладывать части коня в захоронение. Т.е., очевидна типологическая близость этих обрядов, а соответственно и культурная. Это могло быть, по всей видимости, следствием того, что данные народности являются родственными, а следовательно, не стоит искать каких-либо значительных различий между ними. А вариативность в способе укладки шкуры коня в могилу может и быть отражением погребального обряда родственных этнических групп.

Об этногенетическом родстве печенегов и огузов сообщают и письменные источники. Абу-л-Гази упомянул имя хана Бече как одного из 24-х внуков Огуз-хана (Кононов 1958, 56). Махмуд Кашгарский, автор XI в., представил печенегов заволжских степей как племя, входившее в состав огузов (Федоров-Давыдов 1966, 135). Т.е. этноним огузы был также и собирательным (Гарустович-Иванов 2001, 47).

Различные же проявления обряда какой-либо группы или ряда групп (кости коня над человеком или рядом с ним) отражают социокультурные особенности, возникшие в конкретной этнокультурной, геополитической обстановке. В случае огузов помещение шкуры коня над погребенным могло означать влияние ислама, а немусульманизированные огузы погребали человека, укладывая шкуру коня рядом с ним. Такие захоронения, с горизонтальной позицией, распространены вне территории Северного Прикаспия, а с вертикальной, наоборот – чаще всего в Северном Прикаспии. Эта особенность исходит из социальной организации огузов данного региона – усиление государственности, социальной стратификации (Агаджанов 1969, 102) – условий, которые способствовали проникновению ислама, и, наоборот – под влиянием ислама происходили активнее. Такому же влиянию подвергались и другие этнические группы, в частности

мáд népesség körében egyaránt (FLJOROV 2000, 55; TOKARJEV 1990, 182).

A szándékos bolygatás, rongálás azonban nem csak az embercsontokat érintheti, hanem a sír többi elemét is. Például néhány kultúrában az volt a szokás, hogy a mellékletnek szánt tárgyakat a sírba helyezés előtt összetörik, vagy más módon tönkreteszik. A rituális bolygatás a lócsontokat is érintheti. Ez abból az alap gondolatból indul ki, hogy a sír középpontjában az elhunyt van, a sír minden jellemzője pedig hozzá viszonyul.

Minden, a sírt érintő tevékenység az elhunyt felé irányul. Az elhunyt a ló segítségével jut át a túlvilágra, ezért a lócsontokat is megbolygatják, hogy az elhunyt ne tudjon szabadon visszatérni ebbe a világba. A tárgyakat is azért teszik tönkre, hogy korlátozzák további felhasználásuk lehetőségét. E. V. Kruglov hívta fel a figyelmet arra, hogy a ló rituális bolygatása az oгуzoknál és a besenyőknél abból áll, hogy lenyúzott bőrét megrongálják (KRUGLOV 2003, 50–53).

A Prut–Dnyeszter régió vizsgált sírjaiba különböző méretű lóborókat helyeztek (a méret az épségre utal). A lábszárcsontok lehetnek épek és bolygatottak, lehetnek gondosan elhelyezett anatómiai rendben (2. kép 3, 6; 3. kép 5, 6, 7), közelítve a ló legpontosabb és legteljesebb imitálásához, de olyan is előfordul, hogy a lábszárcsontok anatómiai rendben vannak ugyan, de hanyagul, bolygatottnak tűnő helyzetben tették őket a sírba (2. kép 1, 2, 4, 5).

Ezen variációk különböző előfordulásai utalnak a lóboró épségére, illetve arra, hogy mekkora mértékben imitálták a sírban a lovak valós testfelépítését. A legteljesebb imitáció az, amikor a kiterített lóborón anatómiai rendben, egy téglalapot bezárva helyezik el a lábszárcsontokat (2. kép 3, 6, 8). A kiterített lóborós temetkezés bolygatott változata az eredeti elhelyezés különböző mértékű megváltoztatását, vagy a sírgödörön belül a csontok teljesen rendszertelen elhelyezését jelenti.

Természetesen az is feltételezhető, hogy a ló eredetileg rendesen elhelyezett lábszárai véletlenül, a sír betemetése során, vagy állatjárás következtében mozdultak el. Sok esetben azonban a lábszárcsontok nem csak összekeveredtek, hanem négy helyett csak két lábhoz tartoznak, vagy csak töredékesen kerülnek elő, vagy erősen bolygatottak. Gyakran találkozunk olyan kiterített lóborós temetkezések-

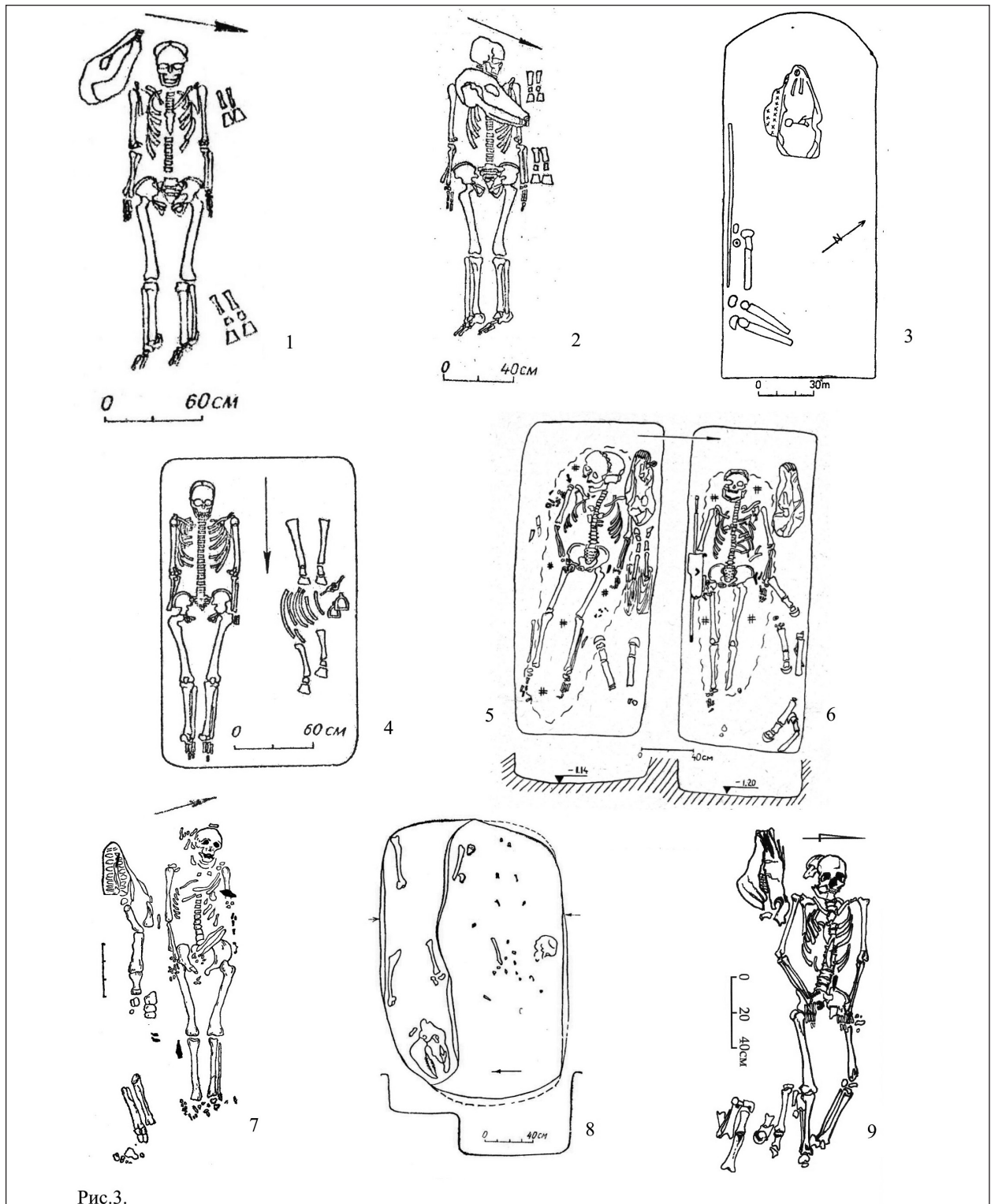

Рис.3.

- Рис. 3. Варианты отчленения костей ног коня (масштабы разные). 1–2: По первый сустав; 3–6: По второй сустав; 7–8: По второй и третий суставы; 9: По третий сустав. 1: Киркаешты, К.5, П.3; 2: Киркаешты, К.4, П.5; 3: Приморское, К.1, П.6; 4: Балабан, К.21, П.1; 5: Штефан-Водэ, К.1, П.1а; 6: Штефан-Водэ, К.1, П.1; 7: Плавни, К.8, П.1; 8: Холмское, К.7, П.1; 9: Буторы I, К.2, П.1
3. kép. Változatok az áldozati ló lábszárnak elvágására (a méretarányok eltérőek). 1–2: Az első ízületnél; 3–6: a második ízületnél; 7–8: A második és harmadik ízületnél; 9: A harmadik ízületnél. 1: Chircăiești 5. kurgán 3. sír; 2: Chircăiești 4. kurgán 5. sír; 3: Primorszkoje 1. kurgán 6. sír; 4: Bălăbani 21. kurgán 1. sír; 5: Ștefan Vodă 1. kurgán 1.a sír; 6: Ștefan Vodă 1. kurgán 1. sír; 7: Plavnyi 8. kurgán 1. sír; 8: Holmszkoje 7. kurgán 1. sír; 9: Butori I, 2. kurgán 1. sír

– печенеги, хоронившие умерших со сложенной шкурой помещавшейся над погребенным.

ДЕЙСТВИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЗАХОРОНЕНИЕМ КОНЯ: ОБЕЗВРЕЖИВАНИЕ

В позднекочевнических погребениях можно наблюдать следы такого обряда как обезвреживание. В наиболее частых случаях он применяется по отношению к телу самого умершего: удаляются, разрушаются или смещаются с анатомического положения кости человека. Обряд обезвреживания умершего широко распространен как территориально, так и хронологически – у оседлого и у кочевнического населения (Флеров 2000, 55; Токарев 1990, 182).

Однако целенаправленному разрушению могут подвергаться не только кости человека, и обезвреживание может осуществляться в более широком контексте. К примеру, в некоторых культурах принято разрушать вещи, помещаемые потом в захоронение. Также обряд обезвреживания может применяться по отношению к коню. Это исходит из того, что весь погребальный комплекс, с различными признаками, соотносится с умершим.

И все действия, которые были совершены в процессе погребения, направляются и по отношению к человеку. Так, останки коня разрушаются исходя из того, что конь служит средством для передвижения человека в потустороннем мире, для того чтобы он не мог свободно посещать мир живых. Вещи же разрушаются по той же причине – чтобы ограничить возможность их использования. На действия по обезвреживанию коня путем разрушения его шкуры у огузов и печенегов обратил внимание Е. В. Круглов (Круглов 2003, 50–53).

В исследуемых погребениях Пруто-Днестровского региона шкура коня может находиться в захоронениях с различной степенью целостности. Присутствовать могут целые или разрушенные кости ног. Также кости ног коня могут располагаться в аккуратном выложенном виде в анатомическом порядке (рис. 2, 3, 6; рис. 3, 5, 6, 7), приближаясь, таким образом, к наиболее точной и целостной имитации коня, или же кости конечностей могут располагаться

kel, amelyekben a ló koponyája az elhunyt fejénél, lábszárai, vagy annak maradványai pedig az elhunyt lábánál vannak. Ugyanez a vonás figyelhető meg a csontok atipikus (megfordított, kifordított) elhelyezésében (tipikusnak a lócsontoknak az emberi vázzal azonos tájolása tekinthető: a nyugati tájolásnak megfelelően a ló pofája szintén nyugat felé néz, míg a végtagok patákkal keletre).

A LOVASTEMETKEZÉSEK SAJÁTOSÁGA: A VÉGTAGOK LEVÁLASZTÁSA, A MARADVÁNYOK TÍPUSAI A CSONTOK MENNYISÉGE ALAPJÁN, ELHELYEZÉSI SAJÁTOSÁGOK (JOBBRA, ILLETVE BALRA A HALOTTÓL)

A kelet-európai sztyepp késő nomád temetkezéseit vizsgáló kutatók eredményei szerint keltező értékkel bír az a megfigyelés, hogy a ló végtagját melyik ízületnél vágták le. A korábbi sírok esetében az első és második ízületnél, a későbbi síroknál pedig a harmadik ízületnél vágták le a ló lábát (Atavin 1984, 134–143).

Az első kutató, aki a késő nomád síroknak ezt a jellegzetességét tanulmányozta, A. G. Atavin volt. Az ő gyűjtése a kelet-európai sztyepp keleti területeit fedte le (Atavin 1984, 134). Atavin után Sz. A. Pletnyova fordított figyelmet erre a témára munkásságának legvégén, a Bjelaja Vezsa lelőhely nomád kurgánsírjaival foglalkozó műveiben (Pletnyova 1990, 18). Később E. V. Kruglov is érintette a témát a Kaszpi-tenger északi előterének oguz és besenyő sírjainak összefoglalása során (Kruglov 2001, 395, 446; Kruglov 2003, 13–82).

A Prut–Dnyeszter régió késő nomád temetkezései közül 39-ből van adat arról, hogy hol vágták le a ló lábszáranak alsó részét (3. kép). 9 sírban (23%) a ló lábait az első ízületnél vágták le (3. kép 1–2). 4 sírban kiterítve, 4-ben pedig összehajtván helyezték el a lóbőrt. 4 sír melléklet nélküli volt. Csúpan 2 sírt lehetett keltezni, az egyik a 10–11. századra tehető (Vadul lui Isac 1. kurgán 5. sír), a másik a 11–12. századra (Mereni I. lelőhely, 1. kurgán 2. sír). Mivel ezek között a sírok között jelentős számban vannak jelen az első periódusra jellemző összehajtott lóbőrös temetkezések, azt feltételezhetjük, hogy az első ízületnél levágott lábszárak a 10–11. századi síroknak fordulnak elő nagy mennyiségben, de maga a temetkezési szokás a 10–12. század közti időszak-

в анатомическом порядке, но находится в могиле в «небрежном» виде, принимая разрушенный облик (рис. 2. 1, 2, 4, 5).

Различные проявления этих вариантов отражают характер целостности шкуры коня, в какой степени имитация лошади в погребении соответствует ее анатомическому строению. Так, растянутая шкура может выглядеть в наиболее целостном виде, когда кости ног коня разложены в анатомическом порядке прямоугольником (рис. 2. 3, 6, 8). Разрушенный вариант растянутой шкуры может представляться в различных нарушениях этого строения и беспорядочном расположении костей, разложенных вдоль погребальной камеры.

Конечно, можно предположить, что нарушение порядка расположения конечностей коня происходит в результате случайного смещения этих костей при засыпании могилы землей, или также в результате деятельности грызунов. Однако кости ног во многих случаях не просто смещены, они могут быть представлены не четырьмя ногами, а двумя, обломками или же сильно разрушенными остатками конечностей. Часто встречаются погребения с растянутой шкурой, в которых останки коня представлены черепом у головы человека, а в его ногах кости ног лошади, или их остатки. Тот же мотив может усматриваться в атипичном (перевернутом, развернутом) расположении костей (типичной является ориентация аналогичная человеку: при его западной ориентировке морда коня обращена также на запад, а конечности - копытами на восток).

ДЕЙСТВИЯ СВЯЗАННЫЕ С ЗАХОРОНЕНИЕМ
КОНЯ: ОТЧЛЕНЕНИЕ КОНЕЧНОСТЕЙ;
ТИПЫ ОСТАНКОВ ПО ПРИЗНАКУ
КОЛИЧЕСТВА КОСТЕЙ; ПРОСТРАНСТВЕННАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА (СЛЕВА-СПРАВА ОТ
ЧЕЛОВЕКА)

Исследования позднекочевнических захоронений восточноевропейских степей показали, что отчленение скаковых конечностей коня по тот или иной сустав является хронологическим признаком. Как выяснилось, отчленение по первый и второй суставы характерно для более ранних

ра jellemző. 24 temetkezésnél (61%) dokumentáltak, hogy a ló lábszárát a második ízületnél vágták le (3. kép 3–6). Az ilyen típusú temetkezések az elsőtől a negyedik periódusig jelen voltak. A 24 sír közül 5 összehajtott, 19 pedig kiterített lóboros temetkezés.

Amint látható, az összehajtott lóboros temetkezések majdnem egyenlő arányban oszlanak meg abban a tekintetben, hogy az első vagy második ízületnél vágták-e el a ló lábát. A kiterített lóboros temetkezéseknél az esetek többségében a ló lábát a második ízületnél vágták el.

A ló lábának harmadik ízületnél történő levágása (3. kép 7–9) 10 temetkezésben (26%) dokumentált. Ezek közül csak egy sírban volt összehajtva a lóbor (Salviri 6. kurgán 11. sír), a többi sírban kiterítve helyezték el. A 10 sír közül 4 esetben volt olyan, hogy a ló valamelyik lábát a második, valamelyiket pedig a harmadik ízületnél vágták le. A többi 6 esetben mindegyik lábát a harmadik ízületnél vágták le.

A. G. Atavin a kelet-európai sztyeppi nomádok régészetét érintő kutatásai során kijelentette, hogy a ló lábszárának első és második ízületénél történő levágása, valamint egyetlen lókoponya lábszár-csontok nélküli sírba helyezése a besenyő–oguz időszakban volt elterjedt, a lóbor sírba helyezése, illetve a lábszár harmadik ízületnél történő levágása pedig a kunok megérkezése után terjedt el (ATAVIN 1984, 139). Amint azt a Prut–Dnyeszter régióban végzett kutatások adatai megmutatták, a ló lábszárának és koponyájának sírba helyezése legkésőbb a 12. századig volt szokásban, de ezeknek a síroknak a legnagyobb része az első periódusra keltezhető. A második ízületnél levágott lábszárakat a 10–14. század között helyeztek sírba. Azok a sírok, amelyekbe a harmadik ízületnél leválasztott végtagokat helyeztek, a 11–14. századra keltezhetők.

A Prut–Dnyeszter régió vonatkozásában ezek az eredmények alapvetően összhangban állnak A. G. Atavin következtetéseivel. Emellett, amint az látható, nem lehet kimutatni egyértelmű összefüggést bármely ízület levágása és a keltező értékű elemek között. Ehelyett ez a jellegzetes szokás egy tendenciának tűnik, amely különböző időszakokban széles körben elterjedt volt.

A Prut–Dnyeszter régió leletanyaga azt bizonyítja, hogy a ló végtagjainak a síroknak történő mennyiségi megjelenésével összefüggően a teljes

захоронений, а по третий – для более поздних (Атавин 1984, 134–143).

Первым исследователем, кто учел данный признак для позднекочевнических погребений, был А. Г. Атавин. Его выборка территориально охватила восточные районы восточноевропейской степи (Атавин 1984, 134). Затем, в своих более поздних публикациях, на наличие этого признака в кочевнических захоронениях курганов Белой Вежи обратила внимание и С. А. Плетнева (Плетнева 1990, 18). Также характер отчленения ног по тот или иной сустав был учтен Е. В. Кругловым при исследовании погребальных памятников огузов и печенегов Северного Прикаспия (Круглов 2001, 395, 446; Круглов 2003, 13–82).

В позднекочевнических погребениях Пруто-Днестровского региона отчлененность нижних конечностей ног лошади удалось проследить в 39 захоронениях (рис. 3). В девяти погребениях (23%) ноги у лошадей были отделены по первый сустав (рис. 3. 1–2). В четырех захоронениях находилась растянутая шкура, и в четырех – сложенная. В четырех погребениях инвентарь отсутствовал. Датировать удалось только два погребения: одно относится к X–XI вв. (Вадул луй Исак, К.1, П.5), другое – к XI–XII вв. (Мерень I, К.1, П.2). Ввиду того, что в этой группе присутствует представительное количество погребений со сложенной шкурой, существование которой, как удалось выявить, характеризуется первым периодом, то можно предположить, что и в целом, конечности коня отчлененные по первый сустав, присутствуют в большем количестве в захоронениях X–XI вв. При этом в целом их бытование приходится на период X–XII вв. В 24 погребениях (61%) зафиксировано отчленение костей ног лошади по второй сустав (рис. 3. 3–6). Такие погребения бытуют с первого по четвертый периоды. Отмечается эта черта в погребениях и со сложенной (пять погребений) и с растянутой шкурой коня (19 погребений). Как видно, для погребений со сложенной шкурой характерно почти равное соотношение отделения конечностей коня по первый и второй суставы. В погребениях с растянутой шкурой в большинстве случаев конечности отделены по второй сустав.

лóbőrök szintén kronológiai jelentőséggel bírnak. Három sírtípust lehet megkülönböztetni: 1) lóköponyával, végtagok nélkül; 2) lóbőrrel, amelyhez maximum két végtag párosul (néha csak töredékek vannak a sírban [2. kép 4, 5]); 3) lóbőrrel, amelyhez három vagy négy végtag párosul. Ennek megfelelően a lóbőrös temetkezésekben általában 2 vagy 4 lábszár található.

Az általunk vizsgált sírok között összesen 53 lóbőrös temetkezés van. Az első típusba 8, a másodikba 14, a harmadikba pedig 31 sír tartozik. Az összehajtott lóbőrös temetkezések tekintetében a második típus dominál: 7 sír tartozik a második, 2 pedig a harmadik csoportba. Ezzel szemben a kiterített lóbőrös temetkezések között a legjellemzőbb a harmadik csoport: 7 sír tartozik a második, 26 pedig a harmadik csoportba. Három temetkezésnél nincs részletesebb információ a lóbőr elhelyezéséről. A második típusba tartozó kiterített lóbőrös temetkezések nagy része az első periódusra keltezhető, összességében pedig ezek a temetkezések csak a 12. századig fordulnak elő (2. táblázat). Egyedülálló módon a harmadik típusba tartozó kiterített lóbőrös temetkezések legnagyobb mértékű elterjedése az első periódus utánra tehető. Így tehát az első és második típus alapvetően az első, és részben a második periódushoz tartozik. A harmadik típusba tartozó temetkezések azonban mind a négy periódus idején jelen vannak, sőt, a 12. századtól ez a típus vált dominánssá.

Összességében elmondhatjuk, hogy kizárhatjuk a közös tendenciák definíciószerű meghatározását. A közös vonás arról tanúskodik, hogy az idő előrehaladtával megnőtt a sírba helyezett lómaradványok csontmennyisége. Ez egyaránt érvényes a sírba helyezett végtagok számára (a hiányuktól vagy minimális mennyiségüktől), illetve a sírba helyezett lómaradványok teljességére is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a Prut–Dnyeszter régió részleges lovastemetkezéseit vizsgáltuk meg, amelyeket a szakirodalomban a besenyő–oguz népességel szoktak összefüggésbe hozni. Ezenkívül kísérletet tettünk arra, hogy elkülönítsük egymástól az oguz jellegű temetkezési elemeket a besenyő hagyományoktól.

Отчленение ног коня по третий сустав (рис. 3. 7–9) было зафиксировано в десяти погребениях (26%). В одном случае сложенная шкура коня сопровождалась отчлененными по третий сустав конечностями (Шальвиры, К.6, П.11), в остальных – растянута. В некоторых захоронениях было совмещено отделение по второй и третий суставы (четыре погребения из десяти). В шести захоронениях все конечности были отделены по третий сустав. Два захоронения датируются ранним временем – X–XI вв. (Буторы I, К.2, П.1) и XI в. (Лиман, К.2, П.9). Если исходить из соображения А.Г. Атавина (см. далее) их можно отнести к последней четверти XI в. Шесть захоронений были датированы в диапазоне XI/XII–XIV вв. и два – X–XII/XIII вв.

А. Г. Атавин в своем исследовании древностей кочевников восточноевропейских степей выявил, что отчленение скаковых конечностей по первый и второй суставы, а также помещение в могилу одного лишь черепа коня без конечностей, было распространено в печенежско-торчешский период, а уже с приходом половцев в могилу кладут шкуру коня с ногами, отчлененными по третий сустав (Атавин 1984, 139). Как показали данные Пруто-Днестровского региона, захоронения с конечностями коня, отчлененными по первый сустав, не датируются позднее XII в., равно как и захоронения с черепом коня. Большой же массой они приходятся на первый период. Конечности, отделенные по второй сустав, присутствуют в захоронениях на протяжении X–XIV вв. Отделение по третий сустав фиксируется в комплексах с XI по XIV вв.

Данные результаты, в отношении Пруто-Днестровского региона, в общих чертах, соответствуют выводам Г. А. Атавина. При этом, как можно видеть, отсутствует четкое соответствие между отчленением по какой-либо сустав и хронологическими показателями. А выражается данный признак в виде тенденции и наибольшей распространенности в то или иное время.

Материалы Пруто-Днестровского региона свидетельствуют о том, что целостность шкуры коня, в связи с количественным присутствием конечностей, также проявляется в хронологическом плане. Можно выделить три типа погребений: 1) с черепом коня без конечностей; 2) со

Az oguzokra az elhunythoz képest vertikálisan, fölötté elhelyezett lócsontok jellemzőek, a besenyők ezzel szemben az elhunyt mellé, a sírgödör aljára tették az áldozati ló maradványait. Ebből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a Prut–Dnyeszter régió nomád népessége körében a 9. század vége és a 13. század eleje között a 'besenyő' hagyományok szerinti temetkezés volt az uralkodó, és ezt a szerepet csak az Arany Horda időszakában (13–14. század) vette át a lócsontok vertikális elhelyezése (az elhunyt felett, a sírt lefedő deszkán, a sír oldal falán kialakított padkán, vagy egyszerűen csak a sír betöltésében).

Munkánk folyamán azt a feltételezést fogalmaztuk meg, hogy az oguzok temetkezési szertartását nemcsak az jellemzi, hogy a lóbört az elhunyt felett helyezték el, hanem az is, hogy a bört *kiterítve* helyezték el, az elhunythoz hasonlóan nyugati tájolással. Besenyőnek azokat a temetkezéseket határoztuk meg, amelyekben lókoponya volt, illetve amelyekben az összehajtott lóbört az elhunyt felsőtestének közelében helyezték el a sírgödör alján. A lócsontoknak az elhunythoz képest különböző elhelyezkedése pedig szociokulturális, társadalmi helyzeti okokkal magyarázható.

Az elhunythoz képest vertikálisan (magasabban) elhelyezett lóbört minden bizonnyal nem bír etnikumjelző szereppel, hanem az iszlám vallás nomádok közötti terjedésének folyamatával áll összefüggésben. Azok a nomádok, akiket nem ért el az iszlám hatása, a lóbört továbbra is az elhunyt mellett, a sírgödör alján helyezték el.

A besenyő és oguz temetkezési szokás hasonlósága a két nép közti rokonsággal, közös eredettel magyarázható. A forrásokat – köztük az írottakat is – figyelembe véve a besenyők eredetileg az oguzok egyik törzsét alkották.

A kutatás azt az eredményt hozta, hogy a Prut–Dnyeszter régió (összehajtott lóbörrel, vagy csak lókoponyával ellátott) besenyő temetkezéseit alapvetően a G. A. Fjodorov-Davidov szerinti korszakolás első periódusának idejére datálhatjuk, de még a második idején is jelen voltak a régióban. Az oguzok (összehajtott lóbörös) temetkezéseinek egy része időben párhuzamosnak mutatkozott a besenyő típusú temetkezésekkel, a többi viszont a teljes vizsgált időszakban jelen volt a területen, egészen az Arany Horda időszak kezdetéig.

шкурой коня, сопровождающейся костями двух конечностей или менее (иногда встречаются некоторые обломки конечностей [рис. 2. 4, 5]); 3) со шкурой коня, сопровождающейся костями четырех, или трех конечностей. Как правило, в захоронениях со шкурой коня представлено две или четыре конечности.

Всего по этому признаку было рассмотрено 53 погребения из выборки. На первый тип приходится восемь погребений, на второй – 14, на третий – 31. По отношению к сложенной шкуре превалирует второй тип: семь погребений относятся ко второму типу и два – к третьему. Разложенная шкура, наоборот, преимущественно, типична для третьего типа: семь погребений относятся ко второму типу и 26 – к третьему. По поводу трех захоронений отсутствует информация о варианте шкуры.

Большинство погребений с разложенной шкурой второго типа приходится на первый период, в целом же такие захоронения не датируются позднее XII в. (табл. 2). Отличным образом бытуют погребения с разложенной шкурой коня третьего типа, которые распространяются в наибольшей степени после первого периода. Таким образом, первый и второй типы, в основном, приходятся на первый период, незначительно перекрывая второй. Погребения же третьего типа существуют на протяжении всех четырех периодов, с XII века становясь доминирующим признаком погребального обряда.

В итоге, можно заключить об определенной общей тенденции. Она свидетельствует о том, что, с течением времени увеличивалось количество костей в составе останков коня: как количество конечностей (от их отсутствия, или минимального количества), так и степень их целостности.

Еще, хотелось бы обратить внимание на особенности пространственной характеристики размещения останков коня по отношению к человеку. В предыдущих разделах были описаны вариации расположения по вертикальной оси (над покойником, на уступе, рядом с ним). Определенная специфика отмечается также в отношении размещения костей коня по левую или правую сторону от человека (в некоторых случаях, находясь над покойником, конь смещен в сторону (влево)). Превалирует распо-

А Volgától keletre eső területek és a Prut–Dnyeszter régió 9–11. századi nomád temetkezési szokásait összehasonlítva arra a következtetésre jutottunk, hogy a Prut–Dnyeszter régióban élt nomád népesség társadalma ekkoriban kevésbé volt összetett, és az iszlám is jóval kisebb hatást gyakorolt rájuk. Az iszlám vallás intenzív terjedése, amely a Volgától keletre eső területeken a 9–11. században ment végbe, a Prut–Dnyeszter régiót csak az Arany Horda időszakában érte el.

A Prut–Dnyeszter régió részleges lovastemetkezéseinek alapuló elemzés az alábbi eredményt hozta: minél nagyobb számban kerülnek elő lócsontok a temetkezésekből, annál valószínűbb, hogy azok későbbre keltezhetők, a kisebb mennyiségű lócsont pedig inkább korai keltezésre utal. Ide sorolhatjuk a következő jellemzőket: a végtagok nagysága, ami arra utal, hogy melyik ízületnél vágták el a ló lábát; a sírba helyezett végtagok mennyisége (2 vagy 4 lábvég).

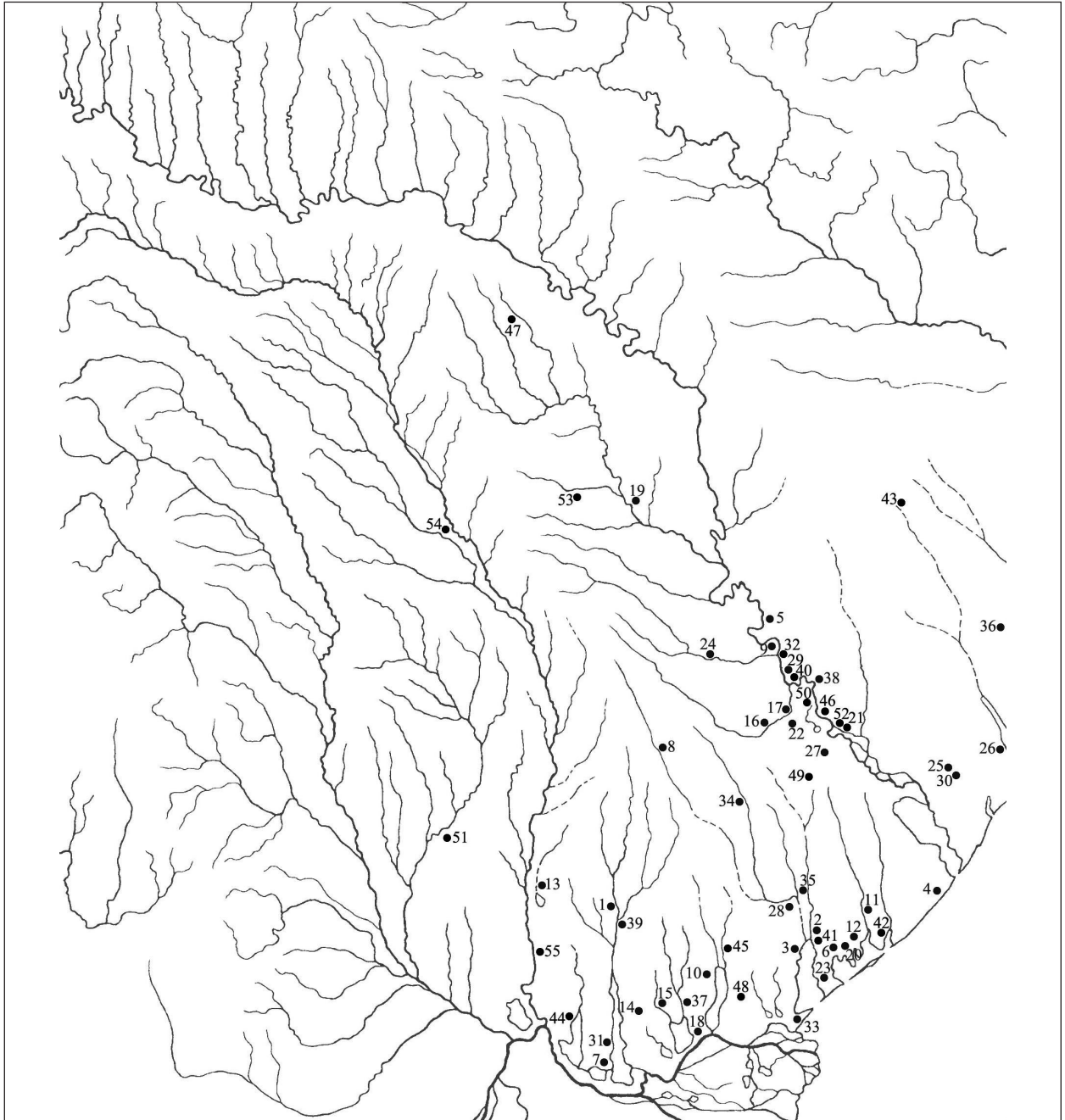

Рис. 4. Размещение кочевнических погребений IX–XIV вв. с частями коня в Пруто-Днестровском регионе. 1: Балабан; 2: Белолесье; 3: Борисовка; 4: Будаки; 5: Буторы; 6: Вишневое; 7: Градешка; 8: Градиштя; 9: Гура-Быкулуй; 10: Дзинилор; 11: Дивизия; 12: Желтый Яр; 13: Зернешты; 14: Каланчак; 15: Каменка; 16: Каушаны; 17: Киркаешты; 18: Кислица; 19: Кодру-Ной; 20: Кочковатое; 21: Красное; 22: Кырнацены; 23: Лиман; 24: Мерень; 25: Мирное; 26: Нерубайское; 27: Новые Раскаецы; 28: Павловка; 29: Парканы; 30: Петродолинское; 31: Плавни; 32: Плоское (Добролюбский 1986, 27); 33: Приморское; 34: Саицы; 35: Сарата; 36: Сербка; 37: Суворово; 38: Сукля; 39: Тараклия; 40: Терновка; 41: Траповка; 42: Тузлы; 43: Флориновское; 44: Фрикацей; 45: Холмское; 46: Чобручи; 47: Шальвиры; 48: Шевченково; 49: Штефан-Водэ; 50: Copanса; 51: Grivița; 52: Hlinoaia; 53: Mîndrești; 54: Proboта; 55: Vadul lui Isac

4. kép. A Prut–Dnyeszter régió 9–14. századi részleges lovastemetkezéseinek elhelyezkedése. 1: Bălăbani; 2: Beloleszje; 3: Boriszovka; 4: Budaki; 5: Butori; 6: Visnyovoje; 7: Gradeska; 8: Grădiștea; 9: Gura Bicului; 10: Dzinyilor; 11: Divizija; 12: Zsoltij Jar; 13: Zernesti; 14: Kalancsak; 15: Kamenka; 16: Căușeni; 17: Chircăiești; 18: Kiszlica; 19: Codrul Nou; 20: Kocskovatoje; 21: Krasznoje; 22: Cîrnățeni; 23: Liman; 24: Mereni; 25: Mirnoje; 26: Nyerubajszkoje; 27: Răscăieții Noi; 28: Pavlovka; 29: Parcani; 30: Petrodolinszkoje; 31: Plavnyi; 32: Ploszkoje (DOBROLUBSZKIJ 1986, 27); 33: Primorszkoje; 34: Săiți; 35: Szarata; 36: Szerbka; 37: Szuvorovo; 38: Sucleia; 39: Taraclia; 40: Tyernovka; 41: Trapovka; 42: Tuzli; 43: Florinovszkoje; 44: Frikacej; 45: Holmszkoje; 46: Cioburciu; 47: Salviri; 48: Sevcsenkovó; 49: Ștefan Vodă; 50: Copanса; 51: Grivița; 52: Hlinoaia; 53: Mîndrești; 54: Proboта; 55: Vadul lui Isac

ложение останков коня по левую сторону: 55 погребений против 16; в наибольшей степени среди захоронений со сложенной шкурой, имея соотношения 8:1, с растянутой – 26:7, с черепом – 4:2 (значения абсолютные). При этом, проявляются особенности хронологического характера: правосторонние находятся в погребениях X–XII вв., левосторонние распространены во всех периодах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В нашей работе были изучены погребения с останками коня Пруто-Днестровского региона, которые в исследовательской литературе сопоставляются с печенежско-торчешским населением. И была произведена попытка разграничения памятников с торчешскими (огузскими) чертами погребального обряда и захоронений с печенежскими традициями.

Считается, что для огузов характерно вертикальное соотношение человека и останков коня в погребении, тогда как печенеги размещали части коня на дне могилы рядом с покойником. Исходя из этого, преобладающей практикой погребения кочевников Пруто-Днестровского региона конца IX – начала XIII вв. была «печенежская». И лишь в золотоордынский период (XIII–XIV вв.) более распространенной формой обряда становится уложение частей коня вертикально относительно человека (над ним в засыпке или на перекрытии, на уступе).

В ходе работы было выдвинуто предположение, что обряд огузов характеризует не только присутствие шкуры коня над погребенным, но и тип шкуры, которая является растянутой, имеющей ту же самую западную ориентировку, что и человек. С печенегами были соотнесены погребения с черепом коня, либо со сложенной шкурой коня, находящимися в области верхней части скелета человека, ориентированного головой на запад. А различные позиции костей коня по отношению к человеку обусловлены социокультурными причинами.

Видимо, размещение шкуры коня в вертикальной позиции по отношению к человеку не является этническим знаком, а связано с процессом проникновения ислама в среду кочевников.

Кочевники, которые не оказались в сфере влияния ислама, хоронили покойников с уложенной рядом шкурой коня.

Сходство погребального обряда печенегов и огузов обусловлено их этногенетическим родством. Печенеги, судя по всему, были огузским народом, о чем свидетельствуют также нарративные источники.

В результате исследования выяснилось, что погребения печенегов (со сложенной шкурой или только с черепом коня) Пруто-Днестровского региона, приходится, в основном, на первый период (по Г. А. Федорову-Давыдову), но продолжают существовать еще и во второй. Погребения торков (с растянутой шкурой коня) оказались частью синхронными печенежским, остальные существовали на протяжении всего времени, вплоть до золотоордынского периода.

Сравнение погребального обряда кочевников IX–XI вв. Заволжья и Пруто-Днестровского региона позволило сделать вывод о менее стратифицированном обществе кочевников этого времени в Пруто-Поднестровье. Также, в данном регионе на кочевников меньшее влияние оказывала монотеистическая религия. Интенсивный процесс исламизации кочевнического населения, происходивший в IX–XI вв. в Заволжье, в Пруто-Днестровском регионе осуществился в золотоордынский период.

Также, анализ погребений с частями коня Пруто-Днестровского региона позволил прийти к выводу о том, что, чем полнее представлен набор всех составляющих конечностей коня, тем выше вероятность его датирования более поздним временем, и наоборот, чем в меньшем объеме он представлен, тем больше вероятность, что погребение относится к раннему времени. Сюда относятся: размер конечностей, выражающийся посредством отчлененности их по тот или иной сустав; и количественное присутствие конечностей (это, как правило, проявляется в виде наличия костей двух или четырех конечностей). Под минимальный набор попадает также и наличие только черепа коня, отмечающееся в ранних погребениях.

Таблица 1. Список исследованных погребений

1	Балабан, К.1, п.2 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 14)
2	Балабан, К.21, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 68–69)
3	Белолесье, К.2, п.1 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 59, 63)
4	Белолесье, К.5, п.1 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 87, 88)
5	Белолесье, К.9 (насыпь, кенотаф?) (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 99)
6	Борисовка, К.13, п.2 (кенотаф?) (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138)
7	Будаки (Приморское, р-н Белгород-Днестровский), курган (SPINELI 1985, 111; ОИАК 1893, 50–51, 132–133)
8	Буторы, К.2, п.1 (СИННИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2013, 35)
9	Вишневое, К.54, п.5 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 36, 37)
10	Вишневое, К.57, п.4 (СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998, 51, 52)
11	Градешка, К.7/1, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 103)
12	Градиштя, К.1, п.11 (парное) (ОБОЛДУЕВА 1955, 37, 45, 47)
13	Гура-Быкулуй, К.1, п.1 (ДЕРГАЧЕВ 1984, 4)
14	Дзинилор, К.5, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 98)
15	Дивизия II, К.5, п.5 (СУББОТИН–САПОЖНИКОВ–СУББОТИН 2001–2002, 573, 574)
16	Желтый Яр, К.1, п.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 100)
17	Зернешты, курган, п.7 (КЕТРАРУ 1969, 51)
18	Каланчак, К.1, п.2 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 100)
19	Каменка, К.2, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 140)
20	Каменка, К.4, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139–140)
21	Каушаны, К.1, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 72)
22	Каушаны, К.5, п.1 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 97)
23	Киркаешты, К.1, п.4 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 136)
24	Киркаешты, К.4, п.5 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 147–149)
25	Киркаешты, К.5, п.3 (ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989, 153)
26	Кислица, К.4, п.19 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 99)
27	Кодру-Ноу, К.3, п.5 (ЯРОВОЙ 1985, 26)
28	Кочковатое, К.28, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 38–39)
29	Красное, К.5, п.2 (СЕРОВА–ЯРОВОЙ 1987, 33–34; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)
30	Кырначены, К.1, п.1 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 97)
31	Лиман, К.2, п.9 (СУББОТИН–ТОЩЕВ 2002, 16–18)
32	Мерень I, К.1, п.2 (ДЕРГАЧЕВ–САВА 2001–2002, 527, 529)
33	Мирное, К.1, п.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 97)

34	Мирное, курган, п.1 (ДОКОНТ 1978, 193–196)
35	Нерубайское, курган, п.1 (ЗАХАРУК 1949, 140–141, 143)
36	Нерубайское, курган, п.2 (ЗАХАРУК 1949, 141–144; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138)
37	Новые Раскаецы, К.1, п.1 (ЯРОВОЙ 1990, 13)
38	Павловка (Двойной курган с валом), К.3 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
39	Павловка, К.1, п.10 (SPINEI 1985, 114–115; ОИАК 1893, 83–84, 162–163)
40	Павловка, К.2, п.2 (SPINEI 1985, 114–115; ОИАК 1893, 84, 164)
41	Парканы, 25.1898/203 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 86)
42	Парканы, 37.1897 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 85)
43	Парканы, 40.1897 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 85)
44	Парканы, 6.1900 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 94)
45	Парканы, 85.1899/258 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 87)
46	Петродолинское, К. 3, п.5 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 97–98)
47	Плавни, К.12, п.4 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 99)
48	Плавни, К.8, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1981, 131–134)
49	Плоское, 15.1902 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 95)
50	Приморское, К.1, п.6 (кенотаф) (SPINEI 1985, 115–116; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 98)
51	Саицы, К.5, п.12 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 98)
52	Саицы, К.6, п.5 (ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988, 98)
53	Сарата, К.1 (КНАУЭР 1889, 33–35; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
54	Сарата, К.10 (КНАУЭР 1890, 30–31; ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 141)
55	Сербка, 181.1899/359, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 93)
56	Суворово, К.2, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–СТОЛЯРИК 1983, 71–75)
57	Сукля, 139.1899/317 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 90)
58	Сукля, 153.1888/331 (ГОШКЕВИЧ 1930, 106; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 92, 107)
59	Сукля, 156.1899/334 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 92)
60	Тараклия, К.19, п.1 (POSTIČA–ŠAVA–AGULNICOV 1995, 152)
61	Тараклия, К.2, п.3 (ДЕРГАЧЕВ 1980, 14; ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 103)
62	Терновка, 117.1899/295 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 88)
63	Траповка, К.1, п.2 (СУББОТИН–ОСТРОВЕРХОВ–ДЗИГОВСКИЙ 1995, 8, 10)
64	Тузлы, курган (СТАНКО 1960, 281–284)
65	Флориновское (Флоринское), грунтовое погребение (КРАВЧЕНКО 1978, 196–204)
66	Фрикацей, К.1, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 36)
67	Фрикацей, К.4, п.13 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)

68	Фрикацей, К.5, п.2 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 101)
69	Холмское, К.7, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982, 36)
70	Холмское, К. 13, п.1 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 139)
71	Чобручи, 167.1899/348 (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 93)
72	Шальвиры, К.6, п.11 (КУРЧАТОВ 1991)
73	Шевченково (Помазаны), К.2, п.6 (ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981, 138–139)
74	Штефан-Водэ, К.1, п.1 (ВЫСОЦКИЙ 1992, 34–35)
75	Штефан-Водэ, К.1, п.1а (ВЫСОЦКИЙ 1992, 35–36)
76	Balaban, К.19, п.1 (SPINEI 1985, 110)
77	Balaban, К.19, п.2 (SPINEI 1985, 110)
78	Coranca, курган, п.4 (SPINEI 1985, 111)
79	Grivița (jud. Vaslui), курган, п.1 (SPINEI 1985, 113)
80	Hlinoaia, К.1, п.1 (МАТЕЕВИЦИ 1998, 73)
81	Mîndrești, курган (SPINEI 1985, 114)
82	Probotă (jud. Iași), холм, п.7 (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603–605; SPINEI 1985, 116)
83	Vadul lui Isac, К.1, п.5 (AGULNICOV–URSU 2008, 62, 64)

Таблица 2. Признаки погребального обряда. 1: Характер захоронения: О – основное, Г – грунтовое. Все остальные впускные, курганные; 2: Половозрастная характеристика: М – мужчина, Ж – женщина, Р – ребенок, 3: Ориентировка погребенного; 4: Характеристика останков коня, присутствующих в захоронении: Ч – череп коня, С – сложенная шкура, Р – разложенная шкура; 5: Позиция расположения костей коня относительно человека: П – по правую от него сторону, Л – по левую сторону, Н – над погребенным, Л/П и Н/Л – совмещение данных признаков; 6: Показатель отчленения конечностей коня по один из суставов: 1 – по первый, 2 – по второй, 3 – по третий, 2-3 – отчленение по второй и третий сустав; 7: Тип количественного присутствия частей коня в захоронении: 1 – череп коня; 2 – две (/одна) конечности, 3 – четыре (/три) конечности; 8: Конструктивные особенности погребальной камеры: У – уступ вдоль длинной северной стенки, 2У – два уступа вдоль длинных бортов могилы; 9: Другие элементы погребального обряда, деревянные конструкции: П/ – перекрытие; /П – подстилка, подсыпка; П/П – перекрытие и подстилка (/подсыпка); Г – гроб; К – камни; 10: Датировка погребения.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Балабан, К.1, п.2			СВ	Ч	П		1			
2	Балабан, К.21, п.1			Юг	Р	Л	2	3			XII–XIII вв.
3	Белолесье, К.2, п.1		Ж	3	Ч	Л		1		П/	X–XII вв.
4	Белолесье, К.5, п.1			СЗ	Ч	Л		1			X–XI вв.
5	Белолесье, К.9 («кенотаф»)				Ч			1			XI–XII вв.
6	Борисовка, К.13, п.2 («кенотаф»)							3		/П	X–XII вв.?
7	Будаки, курган			ЮЗЗ	С	Л	1				X–XII вв.?
8	Буторы, К.2, п.1			3	Р	П	3	2			X–XI вв.
9	Вишневое, К.54, п.5		М	3	Р	Л	2	3			XIII–XIV вв.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	Вишневое, К.57, п.4		Ж	З	Р	Λ	2	2		/Π	X–XI вв.
11	Градешка, К.7/1, п.1			З		Π					
12	Градиштя, К.1, п.11		М	З	С					Π/	IX–X вв.
13	Гура-Быкулуй, К.1, п.1		Ж	ЮЗ	Р	Λ	3	3			XI–XIII вв.
14	Дзинилор, К.5, п.1			СЗ	Р	Λ	2-3	3			X–XII вв.
15	Дивизия II, К.5, п.5			З	Р	Λ/Π	2	2		/Π	X–XII вв.
16	Желтый Яр, К.1, п.3			З	Р	Λ	3	3		/Π	XI–XII вв.
17	Зернешты, курган, п.7			З	Р	Λ	2	3			X–XII вв.
18	Каланчак, К.1, п.2			СЗ	С	Λ	2	2			X–XI вв.
19	Каменка, К.2, п.1			З		Λ					
20	Каменка, К.4, п.1			З	Ч			1			X–XII вв.
21	Каушаны, К.1, п.1			СЗЗ		Λ		3			
22	Каушаны, К.5, п.1			СВВ	С	Λ	1	2			
23	Киркаешты, К.1, п.4			З	С	Π	1	3			
24	Киркаешты, К.4, п.5			ЮЗЗ	С	Н/Λ	1	2			
25	Киркаешты, К.5, п.3			ЮЗЗ	Р	Λ/Π	1	3			
26	Кислица, К.4, п.19			ЮВ		Π					
27	Кодру-Ноу, К.3, п.5			ЮЗ	Ч	Н		1			
28	Кочковатое, К.28, п.1			ЮЮЗ		Λ					XIII–XIV вв.
29	Красное, К.5, п.2			СЗ	С	Λ	2	2			
30	Кырнацены, К.1, п.1			СЗ	Р	Λ	2	3			XI–XII вв.
31	Лиман, К.2, п.9		М	З	Р	Λ	2-3	2		/Π	XI в.
32	Мерень I, К.1, п.2			З	Р	Λ	1	2		/Π	XI–XII вв.
33	Мирное, К.1, п.3			З	Р	Λ			У		
34	Мирное, курган, п.1			СВ	С	Λ				К	нач. XI в.
35	Нерубайское, К., п.1	О		ЮЗ	Р	Н/Λ	3	3	У	Π/Π	XIII–XIV вв.
36	Нерубайское, К., п.2			ЮЗ	Р	Н/Λ	3	3	У	К,Π/	XIII–XIV вв.
37	Новые Раскаецы, К.1, п.1			ЮЗ	Р	Π	1	2		/Π	
38	Павловка К.3 (вал)			З	С						
39	Павловка, К.1, п.10			ЮЗ	Р	Π				Г	XI–XII вв.
40	Павловка, К.2, п.2			З	Р	Н		3		К	
41	Парканы, 25.1898/203			ЮЗ		Λ					XIII–XIV вв.
42	Парканы, 37.1897			ССЗ		Λ					XIII–XIV вв.
43	Парканы, 40.1897	О				Н					
44	Парканы, 6.1900	О		З		Π					
45	Парканы, 85.1899/258	О		З		Λ			У	Π/	
46	Петродолинское, К.3, п.5					Λ			У		
47	Плавни, К.12, п.4			З	Ч	Π		1		Π/	X–XII вв.
48	Плавни, К.8, п.1			З	Р	Π	2-3	3			X–XIII вв.

	Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
49	Плоское, 15.1902	О		3		Λ			У	П/	XIII–XIV вв.
50	Приморское, К.1, п.6 («кенотаф»)			СЗ?	Р	Π	2	3			X–XI вв.
51	Саицы, К.5, п.12		Р	ЮЗ	С	Λ	2	2			
52	Саицы, К.6, п.5			СЗ	Р	Λ	2	3			
53	Сарата, К.1	О		3		Λ				Г	
54	Сарата, К.10			3		Π				Г?	
55	Сербка, 181.1899/359, п.1			3	Ч	Λ		1			X–XI вв.
56	Суворово, К.2, п.1			3	Р	Λ		3			кон. XII в.
57	Сукля, 139.1899/317	О		С		Λ					
58	Сукля, 153.1888/331			СЗ	Р	Λ	2?	3	2У	Г	XIII–XIV вв.
59	Сукля, 156.1899/334	О		СЗ		Н/Λ			2У	Г	XIII–XIV вв.
60	Тараклия, К.19, п.1			3	С	Λ	2	2		/Π	X–XI вв.
61	Тараклия, К.2, п.3		М?	3	Р	Н/Λ	1	3	У	/Π	
62	Терновка, 117.1899/295			СЗ		Λ			У		XI–XII вв.
63	Траповка, К.1, п.2			Юг		Н/Λ					XIII в.
64	Тузлы, курган		Р	3	Р	Π		3			нач. XI в.
65	Флориновское	Г		3							XIV в.
66	Фрикацей, К.1, п.1			ЮЗЗ	Р	Н/Λ	2	3		Π/	XIII–XIV вв.
67	Фрикацей, К.4, п.13			СЗЗ		Π					X–XII вв.
68	Фрикацей, К.5, п.2			ЮЗ	Р	Λ	2	3			XI–XII вв.
69	Холмское, К.7, п.1	О?				Λ	2-3	3	У		XIII–XIV вв.
70	Холмское, К.13, п.1				Р	Λ		3	У		
71	Чобручи, 167.1899/348			С	Р	Λ		3			
72	Шальвиры, К.6, п.11			СЗЗ	С		3	3		Π/Π	XII–XIII вв.
73	Шевченково, К.2, п.6			3	Р	Λ	2	3			
74	Штефан-Водэ, К.1, п.1			3	Р	Λ	2	3		Π/Π	XII–XIII вв.
75	Штефан-Водэ, К.1, п.1a			3	Р	Λ	2	3		Π/Π	XII–XIII вв.
76	Valaban, К.19, п.1			С							
77	Valaban, К.19, п.2			С							
78	Соранса, курган, п.4			СВВ		Λ				Г	XI–XII вв.
79	Grivița, п.1			СЗЗ		Λ					X–XII вв.
80	Hlinoaiа, К.1, п.1			3	Р	Λ	2	3			
81	Mîndrești, курган										
82	Probotа, п.7	Г?	М	СЗ	С		2	2		/Π	XI в.
83	Vadul lui Isac, К.1, п.5			СЗЗ	Р	Λ	1	2		/Π	X–XI вв.

Таблица 3. Инвентарь из погребений

Показатели количества погребений с инвентарем								
	Первая группа		Вторая группа		Третья группа		Вся выборка (83 погребения)	
удила	6	75%	4	31%	19	54%	41	49%
керамика	2	25%	1	8%	3	9%	8	10%
стремена	2	25%			9	26%	19	23%
нож	2	25%	2	15%	7	20%	19	23%
наконечники стрел	1	12%	2	15%	9	26%	17	20%
наконечники копья			1	8%	3	9%	5	6%
сабля					4	11%	8	10%
кинжал	2	25%			2	6%	5	6%
накладки от лука			2	15%	4	11%	6	7%
кресало			4	31%	4	11%	7	8%
кремь			3	23%	4	11%	7	8%
серьги			4	31%	8	23%	15	18%
пряжки			4	31%	9	26%	17	20%
бубенчики	1	12%	2	15%	5	14%	8	10%
бляшки			1	8%	4	11%	5	6%
бусины			1	8%	4	11%	6	7%
браслеты					1	3%	4	5%
пуговицы					1	3%	2	2%
подвески					1	3%	1	1%
кольчуга (фрагменты)					1	3%	2	2%
колчан			2	15%	3	9%	8	10%
ножницы			1	8%	2	6%	4	5%
пряслице					2	6%	2	2%
металлический сосуд					3	9%	3	4%
замок					1	3%	1	1%
монеты					1	3%	3	4%
подкова	1	12%					1	1%
топор	1	12%					1	1%
перстень							1	1%
зеркало					2	6%	3	4%

1. táblázat. A vizsgált sírok listája

1	Bălăbani, 1. kurgán 2. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 14)
2	Bălăbani, 21. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 68–69)
3	Beloleszje, 2. kurgán 1. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSZKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 59, 63)
4	Beloleszje, 5. kurgán 1. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSZKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 87, 88)
5	Beloleszje, 9. kurgán (betöltés? jelképes sír?) (SZUBBOTYIN–DZIGOVSZKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 99)
6	Boriszovka, 13. kurgán 2. sír (jelképes sír?) (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 138)
7	Budaki (Primorszoje, Belgorod-Dnyesztrovszkij járás), kurgán (SPINEI 1985, 111; OIAK 1893, 50–51, 132–133)
8	Butori, 2. kurgán 1. sír (SZINYIKA–RAZUMOV–TYELNOV 2013, 35)
9	Visnyovoje, 54. kurgán 5. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSZKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 36, 37)
10	Visnyovoje, 57. kurgán 4. sír (SZUBBOTYIN–DZIGOVSZKIJ–OSZTROVERHOV 1998, 51, 52)
11	Gradeska, 7/1. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 103)
12	Grădiște, 1. kurgán 11. sír (páros sír) (OBOLDUJEVA 1955, 37, 45, 47)
13	Gura Bîcului, 1. kurgán 1. sír (GYERGACSOV 1984, 4)
14	Dzinyilor, 5. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 98)
15	Divizija II, 5. kurgán 5. sír (SZUBBOTYIN–SZAPOZSNYIKOV–SZUBBOTYIN 2001–2002, 573, 574)
16	Zsoltij Jar, 1. kurgán 3. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 100)
17	Zărnești, kurgán, 7. sír (CHETRARU 1969, 51)
18	Kalancsak, 1. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 100)
19	Kamenka, 2. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 140)
20	Kamenka, 4. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 139–140)
21	Căușeni, 1. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 72)
22	Căușeni, 5. kurgán 1. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 97)
23	Chircăiești, 1. kurgán 4. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 136)
24	Chircăiești, 4. kurgán 5. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 147–149)
25	Chircăiești, 5. kurgán 3. sír (CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV 1989, 153)
26	Kiszlica, 4. kurgán 19. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 99)
27	Codrul Nou, 3. kurgán 5. sír (JAROVOJ 1985, 26)
28	Kocskovatoje, 28. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 38–39)
29	Krasznoje, 5. kurgán 2. sír (SZEROVA–JAROVOJ 1987, 33–34; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
30	Cîrnățeni, 1. kurgán 1. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 97)
31	Liman, 2. kurgán 9. sír (SZUBBOTYIN–TOSCSEV 2002, 16–18)
32	Mereni I, 1. kurgán 2. sír (GYERGACSOV–SZAVA 2001–2002, 527, 529)

33	Mirnoje, 1. kurgán 3. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 97)
34	Mirnoje, kurgán, 1. sír (DOKONT 1978, 193–196)
35	Nyerubajszkoje, kurgán, 1. sír (ZAHARUK 1949, 140–141, 143)
36	Nyerubajszkoje, kurgán, 2. sír (ZAHARUK 1949, 141–144; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 138)
37	Răscăieții Noi, 1. kurgán 1. sír (JAROVOJ 1990, 13)
38	Pavlovka (sánccal elválasztott kettős kurgán), 3. kurgán (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 139)
39	Pavlovka, 1. kurgán 10. sír (SPINEI 1985, 114–115; OIAK 1893, 83–84, 162–163)
40	Pavlovka, 2. kurgán 2. sír (SPINEI 1985, 114–115; OIAK 1893, 84, 164)
41	Parcani, 25.1898/203 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 86)
42	Parcani, 37.1897 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 85)
43	Parcani, 40.1897 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 85)
44	Parcani, 6.1900 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 94)
45	Parcani, 85.1899/258 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 87)
46	Petrodolinszkoje, 3. kurgán 5. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 97–98)
47	Plavnyi, 12. kurgán 4. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 99)
48	Plavnyi, 8. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1981, 131–134)
49	Ploszkoje, 15.1902 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 95)
50	Primorszkoje, 1. kurgán 6. sír (jelképes sír) (SPINEI 1985, 115–116; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 98)
51	Săiți, 5. kurgán 12. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 98)
52	Săiți, 6. kurgán 5. sír (GYEMCSENKO–CSEBOTARENKO 1988, 98)
53	Szarata, 1. kurgán (КХАУЭР 1889: 33–35; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 139)
54	Szarata, 10. kurgán (КХАУЭР 1890: 30–31; DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSZKIJ 1981, 141)
55	Szerbka, 181.1899/359, 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 93)
56	Szuovorovo, 2. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–SZTOLJARIK 1983, 71–75)
57	Sucleia, 139.1899/317 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 90)
58	Sucleia, 153.1888/331 (GOSKEVICS 1930, 106; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 92, 107)
59	Sucleia, 156.1899/334 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 92)
60	Taraclia, 19. kurgán 1. sír (POSTICĂ–SAVA–AGULNICOV 1995, 152)
61	Taraclia, 2. kurgán 3. sír (GYERGACSOV 1980, 14; DOBROLJUBSZKIJ 1986, 103)
62	Tjernovka, 117.1899/295 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 88)
63	Trapovka, 1. kurgán 2. sír (SZUBBOTYIN–OSZTROVERHOV–DZIGOVSZKIJ 1995, 8, 10)
64	Tuzli, kurgán (SZTANKO 1960, 281–284)
65	Florinovszkoje (Florinszkoje), aknasír (KRAVCSENKO 1978, 196–204)
66	Frikacej, 1. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 36)

67	Frikacej, 4. kurgán 13. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
68	Frikacej, 5. kurgán 2. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 101)
69	Holmszkoje, 7. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ 1982, 36)
70	Holmszkoje, 13. kurgán 1. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 139)
71	Cioburciu, 167.1899/348 (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 93)
72	Salviri, 6. kurgán 11. sír (KURCSATOV 1991)
73	Sevcenkovo (Pomazani), 2. kurgán 6. sír (DOBROLJUBSZKIJ–DZIGOVSKIJ 1981, 138–139)
74	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1. sír (VISZOCKIJ 1992, 34–35)
75	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1a sír (VISZOCKIJ 1992, 35–36)
76	Bălăbani, 19. kurgán 1. sír (SPINEI 1985, 110)
77	Bălăbani, 19. kurgán 2. sír (SPINEI 1985, 110)
78	Copanca, kurgán, 4. sír (SPINEI 1985, 111)
79	Grivița (Vaslui megye), kurgán, 1. sír (SPINEI 1985, 113)
80	Hlinoiaia, 1. kurgán 1. sír (MATEEVICI 1998, 73)
81	Mîndrești, kurgán (SPINEI 1985, 114)
82	Probotă (Iași megye), halom, 7. sír (ZAHARIA–ZAHARIA 1962, 603–605; SPINEI 1985, 116)
83	Vadul lui Isac, 1. kurgán 5. sír (AGULNICOV–URSU 2006, 62, 64)

2. táblázat. A temetkezési szokások jellemzői

1. A sír fajtája: K – elsődleges kurgánsír; A – aknasír. Az összes többi másodlagos kurgánsír. 2. Az elhunyt neme: F – férfi; N – nő; G – gyerek. 3. Tájolás. 4. Lócsontok a sírban: K – koponya; Ö – összehajtott lóbőr; T – kiterített lóbőr. 5. A lócsontok elhelyezkedése az elhunythoz képest: J – jobbra; B – balra; F – felette; B/J és F/B – a jellemzők keveredése. 6. A ló lábszárának elvágása: 1 – az első ízületnél; 2 – a második ízületnél; 3 – a harmadik ízületnél; 2–3 – a második és harmadik ízületnél. 7. A lócsontok memmiségi előfordulása az adott sírban: 1 – koponya; 2 – kettő (vagy egy) lábszár; 3 – négy (vagy három) lábszár. 8. A sírgödör kialakítása: P – padka a hosszú, északi fal mentén; 2P – padka mindkét hosszú fal mentén. 9. A temetkezési szertartás egyéb elemei: D – a sírt lefedő deszka; A – a váz alatt betöltés; D/A – a sírt lefedő deszka és a váz alatt betöltés; K – koporsó; V – kövek. 10. A sír keltezése.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Bălăbani, 1. kurgán 2. sír			ÉK	K	J		1			
2	Bălăbani, 21. kurgán 1. sír			D	T	B	2	3			12–13. sz.
3	Beloleszje, 2. kurgán 1. sír		N	Ny	K	B		1		D	10–12. sz.
4	Beloleszje, 5. kurgán 1. sír			ÉNy	K	B		1			10–11. sz.
5	Beloleszje, 9. kurgán (jelképes sír?)				K			1			11–12. sz.
6	Boriszovka, 13. kurgán 2. sír (jelképes sír?)							3		A	10–12. sz. (?)
7	Budaki, kurgán			DNy- Ny	Ö	B	1				10–12. sz. (?)
8	Butori, 2. kurgán 1. sír			Ny	T	J	3	2			10–11. sz.
9	Visnyovoje, 54. kurgán 5. sír		F	Ny	T	B	2	3			13–14. sz.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	Visnyovoje, 57. kurgán 4. sír		N	Ny	T	B	2	2		A	10–11. sz.
11	Gradeska, 7/1. kurgán 1. sír			Ny		J					
12	Grădiștea, 1. kurgán 11. sír		F	Ny	Ö					D	9–10. sz.
13	Gura Bîcului, 1. kurgán 1. sír		N	DNy	T	B	3	3			11–13. sz..
14	Dzinyilor, 5. kurgán 1. sír			ÉNy	T	B	2–3	3			10–12. sz.
15	Divizija II, 5. kurgán 5. sír			Ny	T	B/J	2	2		A	10–12. sz.
16	Zsoltij Jar, 1. kurgán 3. sír			Ny	T	B	3	3		A	11–12. sz.
17	Zărnești, kurgán, 7. sír			Ny	T	B	2	3			10–12. sz.
18	Kalancsak, 1. kurgán 2. sír			ÉNy	Ö	B	2	2			10–11. sz.
19	Kamenka, 2. kurgán 1. sír			Ny		B					
20	Kamenka, 4. kurgán 1. sír			Ny	K			1			10–12. sz.
21	Căușeni, 1. kurgán 1. sír			ÉNy- Ny		B		3			
22	Căușeni, 5. kurgán 1. sír			ÉK-K	Ö	B	1	2			
23	Chircăiești, 1. kurgán 4. sír			Ny	Ö	J	1	3			
24	Chircăiești, 4. kurgán 5. sír			DNy- Ny	Ö	F/B	1	2			
25	Chircăiești, 5. kurgán 3. sír			DNy- Ny	T	B/J	1	3			
26	Kiszlica, 4. kurgán 19. sír			DK		J					
27	Codrul Nou, 3. kurgán 5. sír			DNy	K	F		1			
28	Koescovatoje, 28. kurgán 1. sír			D-DNy		B					13–14. sz.
29	Krasznoje, 5. kurgán 2. sír			ÉNy	Ö	B	2	2			
30	Cîrnățeni, 1. kurgán 1. sír			ÉNy	T	B	2	3			11–12. sz.
31	Liman, 2. kurgán 9. sír		F	Ny	T	B	2–3	2		A	11. sz.
32	Mereni I, 1. kurgán 2. sír			Ny	T	B	1	2		A	11–12. sz.
33	Mirnoje, 1. kurgán 3. sír			Ny	T	B			P		
34	Mirnoje, kurgán, 1. sír			ÉK	Ö	B				V	11. sz. eleje
35	Nyerubajszkoje, kurgán, 1. sír	K		DNy	T	F/B	3	3	P	D/A	13–14. sz.
36	Nyerubajszkoje, kurgán, 2. sír			DNy	T	F/B	3	3	P	V, D	13–14. sz.
37	Răscăieții Noi, 1. kurgán 1. sír			DNy	T	J	1	2		A	
38	Pavlovka, 3. kurgán (sánc)			Ny	Ö						
39	Pavlovka, 1. kurgán 10. sír			DNy	T	J				K	11–12. sz.
40	Pavlovka, 2. kurgán 2. sír			Ny	T	F		3		V	
41	Parcani, 25.1898/203			DNy		B					13–14. sz.
42	Parcani, 37.1897			É-ÉNy		B					13–14. sz.
43	Parcani, 40.1897	K				F					
44	Parcani, 6.1900	K		Ny		J					
45	Parcani, 85.1899/258	K		Ny		B			P	D	
46	Petrodolinszkoje, 3. kurgán 5. sír					B			P		
47	Plavnyi, 12. kurgán 4. sír			Ny	K	J		1		D	10–12. sz.

	Jellemzők	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
48	Plavnyi, 8. kurgán 1. sír			Ny	T	J	2–3	3			12–13. sz.
49	Ploszkoje, 15.1902	K		Ny		B			P	D	13–14. sz.
50	Primorszkoje, 1. kurgán 6. sír (jelképes sír)			ÉNy?	T	J	2	3			10–11. sz.
51	Săiți, 5. kurgán 12. sír		G	DNy	Ö	B	2	2			
52	Săiți, 6. kurgán 5. sír			ÉNy	T	B	2	3			
53	Szarata, 1. kurgán	K		Ny		B				K	
54	Szarata, 10. kurgán			Ny		J				K?	
55	Szerbka, 181.1899/359, 1. sír			Ny	K	B		1			10–11. sz.
56	Szuvorovo, 2. kurgán 1. sír			Ny	T	B		3			12. sz. vége
57	Sucleia, 139.1899/317	K		É		B					
58	Sucleia, 153.1888/331			ÉNy	T	B	2?	3	2P	K	13–14. sz.
59	Sucleia, 156.1899/334	K		ÉNy		F/B			2P	K	13–14. sz.
60	Taraclia, 19. kurgán 1. sír			Ny	Ö	B	2	2		A	10–11. sz.
61	Taraclia, 2. kurgán 3. sír		F?	Ny	T	F/B	1	3	P	A	
62	Tyernovka, 117.1899/295			ÉNy		B			P		11–12. sz.
63	Trapovka, 1. kurgán 2. sír			D		F/B					13. sz.
64	Tuzli, kurgán		G	Ny	T	J		3			11. sz. eleje
65	Florinovszkoje	A		Ny							12. sz.
66	Frikacej, 1. kurgán 1. sír			DNy- Ny	T	F/B	2	3		D	13–14. sz.
67	Frikacej, 4. kurgán 13. sír			ÉNy- Ny		J					10–12. sz.
68	Frikacej, 5. kurgán 2. sír			DNy	T	B	2	3			11–12. sz.
69	Holmszkoje, 7. kurgán 1. sír	K?				B	2–3	3	P		13–14. sz.
70	Holmszkoje, 13. kurgán 1. sír				T	B		3	P		
71	Cioburciu, 167.1899/348			É	T	B		3			
72	Salviri, 6. kurgán 11. sír			ÉNy- Ny	Ö		3	3		D/A	12–13. sz.
73	Sevcenkovo, 2. kurgán 6. sír			Ny	T	B	2	3			
74	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1. sír			Ny	T	B	2	3		D/A	12–13. sz.
75	Ștefan Vodă, 1. kurgán 1a sír			Ny	T	B	2	3		D/A	12–13. sz.
76	Bălăbani, 19. kurgán 1. sír			É							
77	Bălăbani, 19. kurgán 2. sír			É							
78	Copanca, kurgán, 4. sír			ÉK-K		B				K	11–12. sz.
79	Grivița, 1. sír			ÉNy- Ny		B					10–12. sz.
80	Hlinoiaia, 1. kurgán 1. sír			Ny	T	B	2	3			
81	Mîndrești, kurgán										
82	Probota, 7. sír	A?	F	ÉNy	Ö		2	2		A	11. sz.
83	Vadul lui Isac, 1. kurgán 5. sír			ÉNy- Ny	T	B	1	2		A	10–11. sz.

3. táblázat. Sírmellékletek

A mellékletes sírok statisztikai adatai								
	Első csoport		Második csoport		Harmadik csoport		Az összes vizsgált sír (83)	
zabla	6	75%	4	31%	19	54%	41	49%
kerámia	2	25%	1	8%	3	9%	8	10%
kengyel	2	25%			9	26%	19	23%
kés	2	25%	2	15%	7	20%	19	23%
nyílhegy	1	12%	2	15%	9	26%	17	20%
lándzsahegy			1	8%	3	9%	5	6%
szablya					4	11%	8	10%
kindzsál	2	25%			2	6%	5	6%
íjlemez			2	15%	4	11%	6	7%
csiholó			4	31%	4	11%	7	8%
kovakő			3	23%	4	11%	7	8%
fülbevaló			4	31%	8	23%	15	18%
csatok			4	31%	9	26%	17	20%
csengettyű	1	12%	2	15%	5	14%	8	10%
veretek			1	8%	4	11%	5	6%
gyöngyök			1	8%	4	11%	6	7%
karperecek					1	3%	4	5%
díszgombok					1	3%	2	2%
csüngők					1	3%	1	1%
láncing (töredékek)					1	3%	2	2%
tegez			2	15%	3	9%	8	10%
olló			1	8%	2	6%	4	5%
orsógomb					2	6%	2	2%
fémvál					3	9%	3	4%
zár					1	3%	1	1%
érmek					1	3%	3	4%
patkó	1	12%					1	1%
balta	1	12%					1	1%
fejesgyűrű							1	1%
tükör					2	6%	3	4%

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AGADZSANOV / АГАДЖАНОВ 1969: Агаджанов, С. Г.: *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.* Ашхабад 1969.
- AGULNICOV–URSU 2008: Agulnicov, S. – Ursu, I.: *Complexe funerare tumulare din zona Prutului Inferior. Revista arheologica, Serie nouă* 4:1 (2008) 61–79.
- ATAVIN / АТАВИН 1984: Атавин, А. Г.: Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская археология* 1984:1, 134–143.
- BÁLINT / БАЛИНТ 1972: Балинт, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. и др. Москва 1972, 176–188.
- CHETRARU / КЕТРАРУ 1969: Кетрару, Н. А.: Археологические исследования в Кагульском районе в 1958 г. В: *Далекое прошлое Молдавии.* Ред.: Кетрару, Н. А. – Маркевич, В. И. и др. Кишинев 1969, 35–54.
- CSEBOTARENKO–JAROVOJ–TYELNOV / ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989: Чеботаренко, Г. Ф. – Яровой, Е. В. – Тельнов, Н. П.: *Курганы Буджакской степи.* Кишинев 1989.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1978: Добролюбский, А. О.: О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 107–119.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1981: Добролюбский, А. О.: Погребение кочевника у с. Плавни. В: *Древности Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Мезенцева, Г. Г. Киев 1981, 131–134.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1982: Добролюбский, А. О.: Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время. В: *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.* Ред.: Гудкова, А. В. Киев 1982, 28–39.
- DOBRÓLJUBSZKI / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья.* Киев 1986.
- DOBRÓLJUBSZKI–DZIGOVSKII / ДОБРОЛЮБСКИЙ–ДЗИГОВСКИЙ 1981: Добролюбский, А. О. – Дзиговский, А. Н.: Памятники кочевников IX–XIV вв. на западе причерноморских степей (материалы к археологической карте). В: *Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1981, 134–144.
- DOBRÓLJUBSZKI–SZTOLJARIK / ДОБРОЛЮБСКИЙ–СТОЛЯРИК 1983: Добролюбский, А. О. – Столярик, О. С.: *Vizantійські монети в кочівницькому похованні XII ст. в міжріччі Дністра та Дунаю.* Археологія 1983:4, 71–75.
- DOKONT / ДОКОНТ 1978: Доконт, Н. Г.: Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 193–196.
- FEDOROV-DAVIDOV / ФЕДОРОВ-ДАВЫДОВ 1966: Федоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.* Москва 1966.
- FLJOROV / ФЛЁРОВ 2000: Флёрв, В. С.: Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в ранне-средневековой Восточной Европе. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 1. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2000, 5–74.
- GARUSZTOVICS–IVANOV / ГАРУСТОВИЧ–ИВАНОВ 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях.* Уфа 2001.
- GOSKEVICS / ГОШКЕВИЧ 1930: Гошкевич, В. И.: Погребения датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я. Стемпковского. В: *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук* 4–5, Секція археологічна. Одесса 1930, 104–111.
- GUEMCSENKO–CSEBOTARENKO / ДЕМЧЕНКО–ЧЕБОТАРЕНКО 1988: Демченко, Т. И. – Чеботаренко, Г. Ф.: *Погребения кочевников в курганах Нижнего Поднепровья. В: Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья.* Ред.: Бырня, П. П. Кишинев 1988, 95–105.
- GYERGACSOV / ДЕРГАЧЕВ 1980: Дергачев, В. А.: *Отчет об археологических исследованиях Ялпугской новостроечной экспедиции у пгт. Тараклия Чадыр-Лунгского р-на в 1979 г.* Архив НМИМ 143. Кишинев 1980.

- GYERGACSOV / ДЕРГАЧЕВ 1984: Дергачев, В. А.: Курганы у с. Гура-Быкулуй. В: *Курганы в зонах ново-строек Молдавии*. Отв. ред.: Артеменко, И. И. Кишинев 1984, 3–36.
- GYERGACSOV-SZAVA / ДЕРГАЧЕВ-САВА 2001–2002: Дергачев, В. А. – Сава, Е. Н.: Исследования курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка. *Stratum plus* 2 (2001–2002) 526–562.
- IVANOV / ИВАНОВ 2000: Иванов, В. А.: Заволжская Печенегия. В: *История Самарского Поволжья с древнейших времён до наших дней. Ранний железный век и средневековье*. Ред.: Васильева, И. Н. – Матвеева, Г. И. Москва 2000, 272–282.
- IVANOV / ИВАНОВ 2014: Иванов, В. А.: Погребальный обряд средневековых кочевников европейско-азиатского пограничья как этномаркирующий признак и связующее звено в культурогенезе средневековых кочевников Восточной Европы. В: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии*. Уфа 2014, 118–170.
- IVANOV-GARUSZTOVIC-SILIPCSUK / ИВАНОВ-ГАРУСТОВИЧ-ПИЛИПЧУК 2014: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии*. Уфа 2014.
- IVANOV-KRIGER / ИВАНОВ-КРИГЕР 1988: Иванов, В. А. – Кригер, В. А.: *Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.)*. Москва 1988.
- JAROVJ / ЯРОВОЙ 1985: Яровой, Е. В.: *Отчет о полевых исследованиях Нижнепрутской новостроечной археологической экспедиции в 1984 г.* Архив НМИМ 215. Кишинев 1985.
- JAROVJ / ЯРОВОЙ 1990: Яровой, Е. В.: *Курганы энеолита – эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев 1990.
- KLJASTORNIJ-SZAVINOV / КЛЯШТОРНЫЙ-САВИНОВ 2005: Кляшторный, С. Г. – Савинов, Д. Г.: *Степные империи древней Евразии*. Санкт-Петербург 2005.
- KNAUER / КНАУЭР 1889: Кнауэр, Ф. И.: О курганах, раскопанных в Южной Бессарабии. В: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца* 3. Ред.: Дашкевич, Н. П. Киев 1889, 32–49.
- KNAUER / КНАУЭР 1890: Кнауэр, Ф. И.: Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии). В: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца* 4. Ред.: Дашкевич, Н. П. Киев 1890, 30–41.
- KONONOV / КОНОНОВ 1958: Кононов, А. Н.: Родословная туркмен: *Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского*. Москва–Ленинград 1958.
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 1978: Кравченко, А. А.: Кочевническое погребение XII в. у с. Флориновское. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Ред.: Карышковский, П. О. Киев 1978, 196–204.
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2001: Круглов, Е. В.: Погребальный обряд огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX – 1-й пол. XI в. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 2. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2001, 395–446.
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2003: Круглов, Е. В.: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников. В: *Степи Европы в эпоху средневековья* 3. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2003, 13–82.
- KURCSATOV / КУРЧАТОВ 1991: Курчатов, С. И.: *Отчет о полевых исследованиях близ с. Шальвиры в 1990 г.* Кишинев 1991.
- MASSZON / МАССОН 1976: Массон, В. М.: *Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии)*. Ленинград 1976.
- MATEEVICI 1998: Mateevici, N.: Cercetările a doi tumuli de lângă satul Hlinoiaia, Grigoriopol. *Tyragetia, Anuar* 6–7 (1998) 73–78.
- MATYUSKO / МАТЮШКО 2016: Матюшко, И. В.: *Памятники IX–XIV вв. Степного Приуралья*. Москва–Берлин 2016.
- MOGILNYKOV / МОГИЛЬНИКОВ 1981: Могильников, В. А.: Кимаки. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 43–45.
- OBOLDUJEVA / ОБОЛДУЕВА 1955: Оболдуева, Т. Г.: Курган эпохи бронзы на р. Когильник. *Известия Молдавского филиала АН СССР* 5 (25). Кишинев 1955, 31–48.

- OIAK / OIAK 1893: *Отчет императорской археологической комиссии за 1890 г.* Санкт-Петербург 1893.
- PIIIPCSUK / ПИЛИПЧУК 2014: Пилипчук, В. Я.: Этнополитическая история средневековых кочевников степной Евразии в IX–XIV вв. В: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии.* Уфа 2014, 235–283.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1958: Плетнева, С. А.: Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 1.* Материалы и исследования по археологии СССР 62 (1958) 151–226.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1981: Плетнева, С. А.: Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. В: *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.* Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1981, 213–222.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 1990: Плетнева, С. А.: *Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника Саркела-Белой Вежи).* Москва 1990.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЕВА 2003: Плетнева, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья.* Воронеж 2003.
- POSTICĂ–SAVA–AGULNICOV 1995: Postică, G. – Sava, E. – Agulnicov, S.: Morminte ale nomazilor turanici medievali din tumulii de lângă localitățile Taraclia și Cazaclia. *Memoria Antiquitatis* 20 (1995) 141–171.
- SCSERBAKOVA–TASCȘI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности нижнего Поднестровья.* Кишинев 2008.
- SPINEI 1985: Spinei, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici.* Iași 1985.
- SZEROVA–JAROVOJ / СЕРОВА–ЯРОВОЙ 1987: Серова, Н. Л. – Яровой, Е. В.: *Григориопольские курганы.* Кишинев 1987.
- SZINYIKA–RAZUMOV–TYELNOV / СИНИКА–РАЗУМОВ–ТЕЛЬНОВ 2013: Синика, В. С. – Разумов, С. Н. – Тельнов, Н. П.: *Курганы у села Буторы.* Тирасполь 2013.
- SZTANKO / СТАНКО 1960: Станко, В. Н.: Детское захоронение кочевника в XI в. возле с. Тузлы. В: *Записки Одесского археологического общества 1* (34). Ред.: Синицын, М. С. Одесса 1960, 281–284.
- SZUBVOTYIN–DZIGOVSKIJ–OSZTROVERNOV / СУББОТИН–ДЗИГОВСКИЙ–ОСТРОВЕРХОВ 1998: Субботин, Л. В. – Дзиговский, А. Н. – Островерхов, А. С.: *Археологические древности Буджака: курганы у сел Вишневое и Белолесье.* Одесса 1998.
- SZUBVOTYIN–OSZTROVERNOV–DZIGOVSKIJ / СУББОТИН–ОСТРОВЕРХОВ–ДЗИГОВСКИЙ 1995: Субботин, Л. В. – Островерхов, А. С. – Дзиговский, А. Н.: *Археологические древности Буджака: курганы восточного побережья озера Сасык.* Одесса 1995.
- SZUBVOTYIN–SZAPOZSNYKOV–SZUBVOTYIN / СУББОТИН–САПОЖНИКОВ–СУББОТИН 2001–2002: Субботин, Л. В. – Сапожников, И. В. – Субботин, А. В.: Курганный могильник Дивизия II в междуречье Хаджидера и Алкалии. *Stratum plus* 2 (2001–2002) 563–581.
- SZUBVOTYIN–TOȘCȘEV / СУББОТИН–ТОЩЕВ 2002: Субботин, Л. В. – Тощев, Г. Н.: *Археологические древности Буджака: курганная группа у с. Лиман.* Запорожье 2002.
- ТОКАРЕВ / ТОКАРЕВ 1990: Токарев, С. А.: *Ранние формы религии.* Москва 1990.
- URSU 2010: Ursu, I.: Morminte cu schelete de cai la populațiile turanice târzii din spațiul Carpato-Nistrean. *Revista arheologica, Serie nouă* 5:2 (2010) 169–178.
- VIZOCKIJ / ВЫСОЦКИЙ 1992: Высоцкий, А. Л.: *Отчет о полевых исследованиях Суворовской ново-строечной археологической экспедиции в 1991 году.* Архив НМИМ 332. Кишинев 1992.
- ZAHARIA–ZAHARIA 1962: Zaharia, Em. – Zaharia, N.: Sondajul de salvare din necropola de la Probotă (r. și reg. Iași). *Materiale și Cercetări Arheologice* 8 (1962) 599–608.
<https://doi.org/10.3406/mcarh.1962.1321>
- ZAHARUK / ЗАХАРУК 1949: Захарук, Ю. М.: Разкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР 1946 р.) В: *Археологічні пам'ятки УРСР 1.* Київ 1949, 138–144.